

ERKEN MODERN DÖNEM ÜSKÜDAR’INDA *MA’MÛR* MAHALLELER: BİR CELVETÎ ASİTANESİNİN KENTSEL-MEKANSAL GELİŞİMDEKİ ROLÜ

MA’MÛR QUARTERS IN EARLY MODERN ÜSKÜDAR: THE ROLE OF A
CELVETÎ ASİTANE IN URBAN-SPATIAL DEVELOPMENT

MERVE KARAKULAK*

Sorumlu Yazar

Öz

Osmanlı toplum ve siyasi hayatında tasavvufî yapıları iktisadi ve sosyal bağlamda destekleyen ana yapılardan biri vakıf kurumudur. Bu çalışmada söz konusu ilişkiyi ortaya çıkarmak için bir vaka çalışması olarak Aziz Mahmûd Hüdâyî vakfı incelenmektedir. Celvetiyye tarikatının kurucusu Aziz Mahmud Hüdâyî (1541–1628), vakfını Üsküdar’da kurarak onu İstanbul’un Anadolu yakasının kentsel ve dini manzarasını şekillendiren önemli bir manevi, sosyal ve ekonomik merkez haline getirdi. Vakıf senetleri, şer’iyye sicilleri, mülk envanterleri ve muhasebe defterleri kullanılarak hazırlanan bu çalışma, vakfın mali yapısını ve onu sürdüren gelişen ağlarını irdelemektedir. Hüdâyî vakfının iradat ve akarata, gelir akışları- gayrimenkul, kırsal tarım arazileri, dükkanlar, hamamlar ve kiralık mülkler- sürdürülebilirliği sağlamak için dikkatlice çeşitlendirilmiştir. Hesap kayıtlarının ayrıntılı analizi, vakfın portföyünü değişen ekonomik koşullara, yangınlara ve 17. yüzyıldaki enflasyonist baskılara yanıt verecek şekilde uyarlama kapasitesini göstermektedir. Ekonomik işlevinin ötesinde, Hüdâyî vakfının arşiv aydınlatır, yerel ötesi bir Sufi ağının kurumsal omurgası olarak vakfın rolünü vurgulamaktadır. Hüdâyî’nin manevi liderliği altındaki Celvetiyye tarikatı, etkisini Üsküdar’ın ötesine taşıyarak Bursa, Tokat ve Kastamonu gibi Anadolu kentlerinde bağlı tekkeler kurmuştur. Vakfiye suretleri ve istidalar, müritlerin ve bölgesel seçkinlerin arazi veya gelir getiren mülkler bağışlayarak vakfın genişlemesine nasıl katkıda bulunduklarını ve böylece uzak toplulukları ortak bir manevi ve ekonomik çerçeveye nasıl bağladıklarını göstermektedir. Vakfın gelir analizi, bu ağların toplumsal bileşimine dair güçlü veriler sağlamaktadır. Kadınlar, özellikle zengin kadın patronlar ve Hüdâyî’nin çevresi, şer’iyye sicillerinde tali vakıfların kurucuları olarak görünür ve bu da sufi temelli hayırseverlik uygulamalarının kapsayıcılığını gösterir. Yıllık harcama kayıtları, Hüdâyî vakfının imaretleri, medreseleri, dervişlerin ve öğrencilerin maaşlarını nasıl desteklediğini, manevi yaşamın günlük ritmini ve kentsel refahı nasıl sürdürdüğünü aydınlatır. Aziz Mahmûd Hüdâyî vakfını esas olarak vakfiye kayıtları üzerinden inceleyen çalışma, vakfı dindarlık, yönetim ve kentsel gelişim bağlamında ele almaktadır. Vakıf kayıtları sadece ekonomik yapıyı göstermemekte, manevi otoritenin dolaşımını ve İstanbul’un kentsel sınırlarını aşan kalıcı sosyo-dini ağların oluşumunu ve sufi hareketlerin etki haritasını da gözler önüne sermektedir.

Anahtar Kelimeler: Aziz Mahmûd Hüdâyî Vakfı, Sufi ağları, Vakıf kurumu, Osmanlı Klasik Çağı

Araştırma Makalesi / Künye: KARAKULAK, Merve. “Erken Modern Dönem Üsküdar’ında Ma’mûr Mahalleler: Bir Celvetî Asitanesinin Kentsel-Mekansal Gelişimdeki Rolü”. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi, 116 (Aralık 2025), s. 629-655. ORCID: 0000-0003-2309-8648

* Dr., Araştırmacı, Ankara/Türkiye, merveuzun90@hotmail.com.

Abstract

In the classical Ottoman era, Sufi networks and foundation institutions appeared as two main structures supporting each other. In this study, Aziz Mahmud Hudayi foundation is examined as a case study to reveal this relationship. Aziz Mahmud Hüdâyî (1541–1628), the founder of the Celvetiyye order, established his foundation in Üsküdar, turning it into an important spiritual, social and economic centre that shaped the urban and religious landscape of the Anatolian side of Istanbul. This study examines the foundation's financial structure and the developing networks that sustain it through foundation deeds, sharia records, property inventories and accounting books. The income and benefits of the Hüdâyî foundation – real estate, rural farmland, shops, baths and rental properties – have been carefully diversified to ensure sustainability. Detailed analysis of the account records demonstrates the waqf's capacity to adapt its revenue streams to respond to changing economic conditions, fires, and inflationary pressures in the seventeenth century. Beyond its economic function, the archival records of the Hudayi waqf highlight its role as the institutional backbone of a translocal Sufi network. Beyond its economic function, the archival records of the Hüdâyî foundation highlight its role as the institutional backbone of a trans-local Sufi network. Under Hüdâyî's spiritual leadership, the Celvetiyye order expanded its influence beyond Üsküdar, establishing affiliated lodges in Anatolian cities such as Bursa, Tokat, and Kastamonu. Copies of the endowment deeds and petitions show how disciples and regional elites contributed to the expansion of the endowment by donating land or income-generating properties, thus binding distant communities into a common spiritual and economic framework. Analysis of the foundation's income provides powerful data on the social composition of these networks. Women, especially wealthy female patrons and Hüdâyî's circle, appear in the sharia records as founders of subsidiary foundations, indicating the comprehensiveness of Sufi-based philanthropic practices. Annual expenditure records illuminate how the Hüdâyî foundation supported soup kitchens, madrasahs, and salaries for dervishes and students, maintaining the daily rhythm of spiritual life and urban welfare. The study, which mainly examines the foundation of Aziz Mahmud Hudayi through the foundation deed records, examines the foundation in the context of piety, administration and urban development. The foundation records do not only show the economic structure but also reveal the circulation of spiritual authority and the formation of permanent socio-religious networks that transcend the urban boundaries of Istanbul and the influence map of Sufi movements.

Key Words: Waqf of Aziz Mahmud Hüdâyî, Sufi networks, Waqf institution, Classical Ottoman period

Giriş

Osmanlı klasik çağında Sufi tarikatları ile vakıf kurumu, birbirini besleyen ve destekleyen iki temel yapı olarak ortaya çıkmıştır (Güner Zülfikar, 2022, 181-207; Baer, 1997, 264-297; Altınyıldız, 2007, 281-305; Hofer, 2021, 58-80; Lifchez, 1992). Celvetiyye tarikatının kurucusu olan Aziz Mahmud Hüdâyî (1541–1628), 1590'ların sonunda Üsküdar'da kendi dergâhını ve külliyesini inşa ederek burada irşad faaliyetlerine başlamış ve kısa sürede bir vakıf tesis etmiştir (Tansel, 1967, 5). Hüdâyî'nin Üsküdar'da kurduğu vakıf, Osmanlı payitahtının Anadolu yakasının kentsel ve dini manzarasını şekillendiren önemli bir manevi, sosyal ve ekonomik merkez haline gelmiştir (Curry, 2010, 265, Tansel, 1967, 4-5). Nitekim Sultan I. Ahmed'in de desteğiyle Üsküdar'da geniş araziler ve imkânlar Hüdâyî'ye tahsis edilmiş, o da bu kaynakları vakıf çatısı altında kurumsallaştırarak semtin imarında rol almıştır (Yılmaz, 1991, 338–340; Yılmaz, 2021, 35-41; Tanman, 1991, 340–343; Baer, 2008, 72). Hüdâyî Vakfı'nın kuruluşu ve gelişimi, Sufi tarikatların kurumsallaşmasında vakıf geleneğinin merkezi bir yer tuttuğunun güçlü örneklerindendir. Hüdâyî, vakfı vasıtasıyla Üsküdar'da cami, zâviye, türbe, imaret ve mektep gibi yapıları ihtiva eden bir külliye oluşturmuş; böylece tarikatının merkezini kalıcı bir kurumsal yapıya kavuşturmuştur. Celvetiyye tarikatının kurumsal yapısı, bu vakıf sayesinde merkez-

çevre ilişkileriyle genişlemiştir (Yılmaz, 2021, 246-248). Hüdâyî'nin mânevî liderliği altında Celvetiyye, etkisini Üsküdar'ın ötesine taşıyarak Anadolu'nun ve Rumeli'nin çeşitli kentlerinde bağlı tekkeler kurmuş ve halifeler yetiştirmiştir (BOA., C.EV., 401/20301, 20 Cemadiyelevvel 1201/10 Mart 1787; C.EV., 305/15541, 17 Şevval 1229/2 Ekim 1814). Vakfiye kayıtları ve padişaha sunulan istidalar, Hüdâyî'nin müritleri ile bölgesel eşrafın vakfa arazi veya gelir getiren mülkler bağışlamak suretiyle vakfı büyütmeye katkıda bulunduklarını gösterir; böylece uzak şehirlerdeki topluluklar bile ortak bir manevî ve ekonomik çerçeveye bağlanmıştır. Aziz Mahmud Hüdâyî'nin tarikat ağının sürekliliği, vakıf kurumunun sağladığı maddi temel sayesinde mümkün olmuş, vakıf adeta Celvetiyye tarikatının kurumsal omurgası olarak işlev görmüştür (BOA, EV.d., Defter Nr. 14381, 11 Recep 1267/12 Mayıs 1851).

Hüdâyî, 1602 yılından itibaren ölümüne dek vakfına dair birçok vakfiye düzenleyerek vakfın mal varlığını ve hizmet alanlarını genişletmiştir. Arşiv belgelerine göre Hüdâyî'nin kurduğu vakıflara ait altı ayrı vakfiye defteri mevcut olup 1602-1628 arasında yazılmış toplam on bir vakfiye metni içermektedir. Bu vakfiyeler, vakfın gelir kaynaklarını, harcama kalemlerini, yönetim şeklini ve Üsküdar'ın gelişiminde külliye'nin rolünü ayrıntılı biçimde ortaya koyar (VGMA, Defter No: 611, Sayfa: 184-188, Sıra: 139; VGMA, Defter No: 733, Sayfa: 142-145, Sıra: 121; VGMA, Defter No: 743, Sayfa: 312-315, Sıra: 286; VGMA, Defter No: 741, Sayfa: 351-356; VGMA, Defter No: 624, Sayfa: 195, Sıra: 139-140; VGMA, Defter No: 596).

Klasik Osmanlı döneminde, Sufi ağları ve vakıf sistemi, kentsel büyümenin birbirini güçlendiren itici kuvvetleri olarak ortaya çıktı. Bu sinerji, dini vakıflar ile külliyelerin mimari dokuyu şekillendirdiği İstanbul'un Asya yakasındaki tarihi banliyösü olan Üsküdar'da en belirgin şekilde görülmektedir. (Arcak 2004, 18). 1453'te Osmanlıların İstanbul'un fethinden sonra Üsküdar, seyrek nüfuslu bir köyden, Anadolu'ya giden yolların başlangıç noktası olan hareketli bir banliyö merkezi ve ulaşım kavşağına dönüştü (Konyalı 1976, 112; Arslan 2022, 58). İmparatorluk başkentine bakan stratejik konumu, Üsküdar'ı Osmanlı elitlerinin bilhassa hanım sultanların külliyesi, hayırseverlik kompleksleri için tercih edilen bir yer haline getirdi (Necipoğlu 2005, 305; Arcak 2004, 25).

16. yüzyılda Üsküdar'ın mütevazı bir kasabadan abidevî bir bölgeye dönüşümü, büyük ölçüde hanım sultanların banilik faaliyetleri ve inşa ettirdikleri külliyeler sayesinde gerçekleşmiştir (Arslan 2022, 58). Hanedan kadınlarının mimari hamilik için Üsküdar'ı seçmeleri tesadüfi olmayıp, burayı başkentin Anadolu yakasındaki prestijli giriş kapısına dönüştürme arzusunun bir sonucudur (Arcak 2004, 25). Özellikle Kanuni Sultan Süleyman döneminde Mihrimah Sultan Külliyesi, iskele meydanını tanımlayarak buranın deniz cephesini şekillendirmiş, yüzyılın ikinci yarısında ise II. Selim'in eşi Nurbanu Sultan'ın inşa ettirdiği Atik Vâlide Külliyesi, yerleşimi iç bölgelere, Toptaşı sırtlarına doğru genişleterek kentsel dokuyu büyümüştür (Arcak 2004, 75). Bu Hanım Sultan/Valide Sultan külliyesi, ibadet mekânı olmanın ötesinde çevresinde yeni mahallelerin kurulmasını sağlayan, nüfusu ve ticareti bölgeye çeken birer çekim merkezi işlevi görmüştür (Güler 2008, 42). Dolayısıyla Üsküdar'ın topografyasındaki bu planlı gelişim, hanım sultanların vakıf eserleri üzerinden izlenebilen bilinçli bir şehirleşme politikasının ürünüdür (Arslan 2022, 234).

Üsküdar'ın 16. yüzyılın ikinci yarısında Mihrimah ve Atik Vâlide Sultan (Nurbanu Sultan) külliyesi ile değişen çehresi ve topografyasına (Güler 2008, 42; Arcak 2004, 75) Aziz Mahmud Hüdâyî Külliyesi manevî ve sivil bir merkez olarak 17. yüzyılda dahil oldu (Karabacak 2023, 2-3). Aziz Mahmud Hüdâyî, 1600'lü yıllarda dört sultana manevî danışmanlık yaptı ve her biri siyasi çalkantılı dönemlerde Boğaz'ı geçerek

onun tekkesine danışmaya geldi. Sarayın himayesi ve halkın bağlılığı, Hüdâyî 'nin vakfına olağanüstü bir nüfuz kazandırdı (Yılmaz, 2021, 38-49). Sonraki iki yüzyıl boyunca Aziz Mahmud Hüdâyî Külliyesi, Üsküdar'ın gelişiminin dini, mekânsal ve sivil katalizörü olarak işlev görerek mahallenin büyümesini şekillendirdi, altyapı iyileştirmelerine yön verdi ve kalıcı bir refah ağı sağladı.

Bu çalışma, 16. ve 18. yüzyıllar arasında Hüdâyî Külliyesi'nin mimari bileşenleri, işlevleri, vakfiye hükümleri ve hayırseverlik faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi vererek, bu külliyenin çevre mahalleleri, yolları, çeşmeleri ve ticareti nasıl etkilediğini değerlendirmeyi hedeflemektedir. Aziz Mahmud Hüdâyî Külliyesi, Üsküdar'ın dönüşümünde kalıcı bir manevi merkez ve sosyo-mekânsal katalizör olarak değerlendirilmektedir. Çalışma, vakfiye kayıtları ve arşiv belgeleri çerçevesinde, külliyenin etki alanını yeniden inşa etmeyi hedeflemektedir. Ayrıca bir Sufi tekkesinin ve vakfının kentsel büyümeyi nasıl destekleyebildiğini açıklayarak, Osmanlı şehir inşası ve dindarlık ile şehirciliğin iç içe geçmiş rollerinin daha geniş bir şekilde anlaşılmasına katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.

Kavramsal Çerçeve

Vakıf, hayırseverlik veya dindarlık amaçlı, süresiz olarak bağışlanan mülk anlamına gelir. Yasal olarak, vakıf mülkleri bir kez bağışlandıktan sonra satılamaz veya miras bırakılamaz; gelirleri cami, okul, hastane, çeşme gibi kamu yararına olan amaçlar için kullanılır. Vakıflar, hayırseverlik yoluyla temel hizmetler sunarak ve toplulukları birbirine bağlayarak Osmanlı şehirciliğinin temelini oluşturmuştur (Barnes 1986, 42; Necipoğlu 2005, 134). Bir araştırmada belirtildiği gibi, vakıflar toplumun maddi ve manevi ihtiyaçlarını karşılayan kurumlar olarak sosyal refah ve kültürel yaşamda aktif bir rol oynamıştır. Osmanlı yönetiminde vakıf kurmak, prestij ve bir ölçüde özerklik de sağlıyordu. Her vakıf bir mütevellî tarafından yönetiliyordu ve mütevellîye hakları – tevliyet – genellikle miras yoluyla geçiyordu veya vakıf senedine göre kurucunun torunlarına veriliyordu (Yediyıldız, 1981, 219-223; Yediyıldız 2003, 25; Baer, 1997, 264-268; Hoexter, 1998, 123-128; Singer, 2002, 1-5). Nitekim Aziz Mahmud Hüdâyî'nin vakfiyesinde, vakfın evladiyelik niteliği açık biçimde güvence altına alınmıştır. Buna göre Hüdâyî hayatta olduğu müddetçe, Üsküdar'daki camide imam, hatip ve aynı zamanda vakfın mütevellisi (yöneticisi) olarak görev yapacaktır. Onun vefatından sonra imamet ve hitabet görevleri, "inkırazlarına (soyun tükenmesine) kadar" sırasıyla Hüdâyî'nin erkek çocuklarına ve onların nesillerine, batnen ba'de batnin/nesil nesil, intikal edecektir. Tevliyet, zükûr ve inasdan, en ehil, en liyakatli olan kişiye bırakılmakta, bu yol da yine nesiller boyunca sürdürülmek üzere şart koşulmaktadır. Vakfiyede ayrıca, vakıfla ilgili diğer dinî görev ve hizmetlerin Hüdâyî'nin yoluna bağlı, tarikatına mensup sâlih kimselere/süleha tahsis edileceği belirtilir. Eğer bir gün Hüdâyî'nin nesli tamamen tükenirse, tevliyet görevinin de aynı şekilde bu süleha zümresine geçeceği hükme bağlanır. Böylece vakfiye, ailenin kuşaklar arası mirasî konumunu ve Celvetiyye tarikat çevresinin manevî otoritesini kurumsal olarak güvenceye alan karma bir model ortaya koymaktadır (VGMA, Defter No: 18, 1091/1680, s. 1).

Vakıflar, tasarımı gereği, gelir getiren mülkler/akarât-dükkanlar, çiftlikler, çarşılar, değirmenler veya hamamlar gibi – aracılığıyla gelir elde eder ve bu gelirler hayır işlerinin sürdürülmesini sağlar. Vakfın akarâtının çeşitlendirilmesi, dayanıklılık için hayati önem taşıyordu. Hüdâyî'nin vakfı, yangınlar veya enflasyon gibi durumlarda bile uzun vadeli sürdürülebilirliği sağlamak için dikkatlice dengelenerek

gayrimenkuller, kırsal araziler, dükkanlar, hamam ve diğer mülklerden kira ve öşür geliri elde ediyordu (VGMA, 611 numaralı Mücedded 26 Anadolu Vakfiyesi Defteri, Aziz Mahmud Hüdâyî vakfiyeleri, sıra 1, 2, 4, 6, 8, 9, 12). Özetle, vakıf sistemi Osmanlı sivil toplumunun temel taşlarından biriydi, kentsel gelişmeyi finanse ediyor ve bağışçı, yönetici ve yararlanıcıları hayırseverlik ve hizmetten oluşan ahlaki bir ekonomi içinde birbirine bağlıyordu.

Külliye terimi, bir cami etrafında yer alan ve dini, eğitim, sosyal ve ticari işlevlere hizmet eden çeşitli yardımcı binalardan oluşan bir mimari kompleksi ifade etmektedir. 16. yüzyıl'da külliye genellikle cami ve müştemilatını tanımlar ancak bu tanımlama alanı külliyelerin kent gelişiminin eksenine oturmasıyla genişlemiştir. Bir külliye tipik olarak ibadet için cami, eğitim için medrese, fakirlere yemek vermek için imaret, dârülhadis veya dârüşşifa, türbe kurucu veya önemli şahsiyetlerin türbesi, kütüphane, hamam, çarşı veya arasta, han veya kervansaray ve genellikle sebil gibi yapıları içermektedir. Tüm bunlar vakıf gelirleriyle finanse edilmiştir (Kuran, 1968, 48; Goodwin, 1971, 122). 16. yüzyılda Mimar Sinan'ın tasarladığı İstanbul ve taşra külliyeleri bu modelin olgun biçimlerini temsil eder. Süleymaniye, Şehzade Mehmed, Mihrimah Sultan veya Selimiye gibi örneklerde cami, etrafındaki medreseler, imaret, darülhadis, darülkurra, darüşşifa, türbeler, kütüphane ve ticari birimler geometrik bir düzen içinde kente yeni bir merkezî odak kazandıracak şekilde yerleştirilmiştir (Necipoğlu, 1985, 92–100; Erarslan, 2020, 75–82; Kuban, 2007, 520; Watenpaugh 2004, 124). Böylece külliye, yalnızca ibadet mekânlarını değil, eğitim ve sağlık kurumlarını, yoksullara yemek dağıtan imaretleri ve çarşı-arasta dokusunu da vakıf gelirleriyle finanse eden bütüncül bir şehir eksenine hâline gelmiştir (Yediyıldız 2003, 28). Vakıf gelirlerine dayalı bu yapı grupları, yeni mahallelerin teşekkülünü, yolların ve çarşıların yönlenişini ve kentin silüetini belirleyen başlıca kentleşme araçları olarak işlev görmüş, Osmanlı şehirlerinde dinî mekân ile gündelik hayatın aslı hizmetleri arasında organik bir süreklilik kurmuştur (Necipoğlu, 1985, 100–110; Erarslan, 2020, 82–90). Örneğin, Sadrazam Rumî Mehmed Paşa, 1472 yılında ayazmalarıyla ünlü bir tepenin yamacına Üsküdar'ın en eski külliyelerinden birini inşa ettirmiştir. Cami, medrese, aşevi, hamam, kervansaray ve kapalı çarşıdan oluşan kompleks ve çevresinde kısa sürede yeni bir mahalle (*Mahalle-i Paşa*) oluşmuştur (Erzincan, 2008, 226; Kuran, 1968, 104–106). Benzer şekilde, 1548'de tamamlanan Mihrimah Sultan'ın deniz kıyısındaki külliyesi, çift minareli bir cami, medrese, sıbyan mektebi, misafirhane, iki kervansaray ve bir imaret ile külliye ve yakındaki çeşmelere su sağlayan su kemerlerini ihtiva ediyordu (Kuran, 1975; Arcak 2004, 38).

Bu külliyeler, kendi kendine yeten kentsel mikro kozmoslar haline geldi ve nüfusu çeken merkezler oldu. Külliyeler, kentsel büyümeyi optimize etmek için kasıtlı olarak yerleştirildi ve şehir içi komplekslerle çevresel menzil külliyeleri arasında bilinçli bir ayırım yapıldı (Cerasi, 1999, 120). Üsküdar örneğinde, Hanım Sultanların, Valide Sultanların külliyeleri ve Aziz Mahmud Hüdâyî Külliyesi bütünlüklü olarak şehrin mekânsal düzenini şekillendirdi.

Külliye'nin kurulmasının Üsküdar'ın arazisini ve kentsel formunu fiziksel ve işlevsel olarak şekillendirme süreci topoğrafyanın değişimini ifade etmektedir. Watenpaugh'un 16. yüzyıl Halep'i için yaptığı gözlemden de ifade ettiği üzere kenti Osmanlılaştırmanın başlıca usulü topoğrafyayı dönüştürmektir (Watenpaugh, 2004, 27–31). Bu süreç, mimarî ve yerleşim düzeni aracılığıyla Osmanlı kimliğinin bir şehrin coğrafyasına kazınmasını ifade eder (Cerasi, 1999, 41–45). Üsküdar'ın topoğrafyasının Osmanlılaştırılması, büyük külliye kompleksleri, önemli mühendislik çalışmaları gerektirmiştir. Tepeler inşaat için düzleştirilmiş veya teraslanmıştır ve

yeni altyapı unsurları, su kanalları, yollar, köprüler inşa edilmiştir (Öztaner, 2024, 35-36; Karabacak, 2003, 20-25; Dalgıç ve Benian, 2006, 73-76; Bostan, 2012, 365-366). Üsküdar'ın dik yamaçlarında Atik Valide (Nurbanu Sultan) Camii'nin inşası, Mimar Sinan'ın zorlu eğimlere uyum sağlamasını ve çok sayıda teras entegre etmesini gerektirmiştir (Necipoğlu, 2005, 280-285; Öztaner, 2024, 57-70; Tanman, 1991, 68-70). Bu projeler, bir dizi mimarî unsurdan ibaret değildir. Külliye merkezli inşa, mekânın yeniden düzenlenmesini, yeni silüetin cami merkezli belirginleşmesini, yeni dolaşım düzenleri, kompleksi ana yollara bağlayan tali yolların, hatta yeni meydanların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Eskiden boş veya tarım arazisi olan alanlar şenlendirilerek bir ma'mûre haline dönüştürülmüştür (VGMA, Defter no. 1426, s. 1-5; Öztaner, 2024, 120-126; Arslan, 2022, 50-60; Kaynak, 2010, 45-55).

Vakıf destekli külliye projeleri kelimenin tam anlamıyla şehrin haritasını yeniden çizmiştir. Topografik dönüşümü, drenaj, tesviye, su temini gibi fiziksel değişiklikleri ve mahallelerin, pazarların sosyal-mekânsal değişiklikleri kapsayan bir kavram olarak görüyoruz (Kafesçioğlu, 2009). Üsküdar'daki her külliye, yerleşim alanını etkili bir şekilde dışa doğru genişletmiş ve çoğu zaman şehrin büyüme sınırını belirlemiştir. Nitekim yol kenarındaki külliyeler, genişlemeyi teşvik etmek ve şehrin kontrollü sınırlarını belirlemek için kasıtlı olarak mevcut kentsel sınırların hemen ötesine yerleştirilmiştir. Böylece Üsküdar, vakıf mimarisi yoluyla topografik dönüşümü sağlanarak bilinçli bir kent planlaması örneği olmuştur.

Ma'mûre, sözlük anlamı itibarıyla müreffeh, kültürlü veya yerleşik bir yeri ifade eder ancak tarihsel bağlamda vakıf girişimi ile ortaya çıkan ve gelişen mahalleleri tanımlamak için kullanılır. Bu anlamıyla vakıf mahallesi, şehir planlamasının ayrı bir birimi ve vakfın mekânsal izdüşümü olarak görülebilir (Ülken, 2011; Wolper, 2003). 16. yüzyılın sonlarında Üsküdar'da Nurbanu Sultan'ın kurduğu Atik Vâlide vakfı, bu kavramı somutlaştıran çarpıcı bir örnek sunar: Sultan'ın kasabanın kırsal kesiminde bağışladığı araziler, 1570'lerden 1620'lere kadar aşamalı biçimde iskân edilerek Mahalle-i Ma'mûre adıyla örgütlenmiş; başlangıçta doğrudan Atik Vâlide Külliyesi çevresindeki yerleşim alanını ifade eden bu terim, zamanla vakıf idaresi altında Üsküdar'daki ilk Rum, Ermeni ve Kıpti Hristiyan mahallelerini de kapsayan geniş bir kentsel birime dönüşmüştür (Öztaner, 2024; Akkaya, 2010, s. 49–51). Böylelikle ma'mûre, yalnızca tuğla ve harçtan ibaret bir yapı grubunu değil, vakfın mali ve idarî ağı tarafından taşınan yeni bir şehir birimini karşılar hâle gelmiştir. Nurbanu Sultan'ın Ma'mûre'si, klasik Üsküdar kadılığı teşkilatından kısmen bağımsız bir mütevellîye ve görevliler kadrosuna sahip, fiilen Vâlide Sultan vakfına dayalı bir banliyö niteliği taşımaktaydı (Öztaner, 2024). Bu çalışmada, Aziz Mahmud Hüdâyî Külliyesi'nin de benzer şekilde vakıf tarafından tanımlanan bir mahalle anlamında ma'mûre oluşturup oluşturmadığı ve Üsküdar'ın mevcut mahalle düzeni üzerindeki biçimlendirici etkisi irdelenecektir.

1. Tarihsel Arka Plan: Üsküdar'ın Şehirleşmesi ve Külliyeler

Bizans döneminde Chrysopolis ve Scutari adlarıyla bilinen ve lojistik bir liman işlevi gören Üsküdar, asıl kentsel hüviyetini ve morfolojik dönüşümünü Osmanlı hâkimiyeti altında kazanmıştır (Akkaya, 2010, 12-15). 1453 sonrasında Fatih Sultan Mehmed tarafından Galata ve Eyüp ile birlikte payitahtın hukuki ve idari statüsünü tamamlayan Bilâd-ı Selâse'den biri olarak tanımlanan bölge, Anadolu'ya açılan stratejik konumuyla kervan ve hac güzergâhlarının başlangıç-menzil noktası olmuştur (İnalçık, 1973, 140-142; Arslan, 2022, 35-38). 15. yüzyılın son çeyreğinde devlet

eliyle yürütülen imar faaliyetleri, Üsküdar'ı tam teşekküllü bir menzil kasabasına dönüştürmeyi hedeflemiştir. Bu sürecin en belirgin nirengi noktası, 1471-72 yıllarında inşa edilen ve Osmanlı Üsküdarı'nın ilk kentsel çekirdeğini oluşturan Rumî Mehmed Paşa Külliyesi'dir (Erzincan, 2008, 228-230; Arcak, 2004, 18; Bostan, 2018). Cami, medrese, imaret ve hamamdan müteşekkil bu kompleks etrafında, tahrir kayıtlarına da yansdığı üzere, Mahalle-i Rumî Mehmed Paşa adıyla ilk yerleşik doku teşekkül etmiştir (Üsküdar Şer'iyye Sicilleri/ÜŞS, 46, 983-986/1575-1578, 57a; ÜŞS 76, 997-998/1589-1590 54a; Arslan, 2022, 46-50; Barkan & Ayverdi, 1970, 325-326; Yerasimos, 1998, 124-126). Ayrıca II. Mehmed'in Ayasofya Vakfı'na gelir sağlamak amacıyla inşa ettirdiği bedesten/han ile desteklenen kıyı şeridi, 1500'lü yıllara gelindiğinde Üsküdar'ın köy karakterinden sıyrılarak iskele, çarşı ve ibadethane merkezli bir şehir alanına dönüşmesini sağlamıştır (Faroqhi, 1994, 85-88; Kaynak, 2010, 40-42; Ayverdi, 1973: 450-455).

16. yüzyıl, Üsküdar'ın hızla genişlediği, periferik bir yerleşimden imparatorluk vizyonunun sahnelendiği anıtsal bir merkeze dönüştüğü dönemdir. Bu dönüşümün itici gücü, şüphesiz ki hanedan hanımlarının mimari patronajıdır. Leslie Peirce'in Harem-i Hümayun iktidarının mekânsal tezahürü olarak yorumladığı bu süreçte Üsküdar, Osmanlı coğrafyasında hanım sultanlar tarafından inşa ettirilen anıtsal külliyelerin en yoğunlaştığı bölge olmuştur (Peirce, 1993, 200-205; Arcak, 2004, 9). Bu sürecin dönüm noktalarından biri, 1547-1548'de Kanûnî Sultan Süleyman'ın kızı Mihrimah Sultan'ın Mimar Sinan'a Üsküdar sahilinde inşa ettirdiği büyük cami külliyesidir (Necipoğlu, 2005, 278; Kayaalp, 2018, 78-80). Mihrimah Sultan Külliyesi, çift minareli cami, medrese ve sıbyan mektebinin yanı sıra günde iki öğün yemek dağıtan bir imaret, seyyahlar için iki büyük kervansaray ve uzak bir kaynaktan sarnıçlara ve çeşmelere su taşıyan hat ile klasik bir imparatorluk külliyesi ölçeğine ulaşmış, böylece hem ibadet hem de geçiş ve ikmal noktası olarak sahil şeridini yeniden tanımlamıştır (Necipoğlu, 2005, 305; Kayaalp, 2018, 78-80; Yerasimos, 1998, 128). Külliye, kentsel çekim merkezi oluşturarak çevresinde Mahalle-i Câmî-i Sultâniyye adıyla kayda geçen yeni bir yerleşim biriminin doğmasına yol açmıştır (Öztaner, 2024: 110-112; Arslan, 2022: 145-148). 937/1530 tarihli icmal tahririnde (BOA, TT.d 438) nefis-i Üsküdar'da henüz bu isimde bir mahalle bulunmazken, Kanuni devrinin sonlarına tarihlenen mufassal tahrirde (BOA, TT.d 436) "Câmi-i Sultâniyye"nin artık nefis-i Üsküdar'daki on sekiz mahalleden biri olarak kaydedilmesi, külliye'nin fiilen yeni bir mahalle ölçeğinde yerleşim halkası yarattığını göstermektedir (Arslan, 2022, 203-210; BOA, TT.d 438; BOA, TT.d 436). 1547-1551 yıllarını kapsayan Üsküdar Şer'iyye Sicilleri 15 No.lu defterde (ÜŞS 15), Mihrimah Sultan Camii etrafındaki yerleşimin "Mahalle-i Câmî-i Sultâniyye" ve zamanla Yeni Mahalle şeklinde anılmaya başlaması, külliye'nin topografya ile sosyal dokuyu birlikte dönüştüren bir odak noktası hâline geldiğini teyit eder (ÜŞS 15, 150b/4; Bostan, 2019, 118-120).

1530 tarihli icmal tahriri, nefis-i Üsküdar kasabasındaki mahalleleri Rumî Mehmed Paşa, Gülfem Hatun, Davud Paşa gibi erken dönem banilerin adları etrafında şekillenen çekirdek bir yerleşim bütünü olarak kaydederken, Mihrimah Sultan Külliyesi öncesinde hem mahalle sayısının hem de nüfusun sınırlı olduğunu göstermektedir (Arslan, 2022, 129-132; BOA, TT.d 438, 793). 1560'lı yılların başında düzenlenen mufassal tahrirde ise (BOA, TT.d 436) nefis-i Üsküdar'da mahalle sayısının on sekize yükseldiği, bunlar arasında Câmî-i Sultâniyye ile Salacak ve Kefçe gibi yeni kıyı ve yamaç mahallelerinin de yer aldığı görülmektedir (Arslan, 2022, 205-210; BOA, TT.d 436, 378-393). Arslan, BOA TT.d 436'daki 903 hâne ve 276 müccerred kaydı üzerinden, vergi dışı zümreler ve Barkan'ın ortalama hâne büyüklüğü katsayısını da

dikkate alarak, nefis-i Üsküdar nüfusunun 1560'lar itibarıyla yaklaşık 2.500 kişiye ulaştığını hesaplar (Arslan, 2022, 207–210). Bostan'ın aynı defter ve nahiyeye bağlı köy kayıtları üzerinden yaptığı değerlendirme, köylerle birlikte Üsküdar nahiyesi toplam nüfusunun 16. yüzyıl ortalarında 4.500 civarında seyrettiğini göstermekte ve kasaba ile kırsal alan arasındaki ölçek farkını vurgulamaktadır (Bostan, 2009, 366–369; Bostan, 2019, 121–129; BOA, TT.d 436).

Böylece Mihrimah Sultan Külliyesi, yalnızca yeni bir ibadet ve hayır kompleksi inşa etmekle kalmamış; tahrir defterlerinde “Mahalle-i Câmî-i Sultânîyye / Yeni Mahalle” şeklinde izlenebilen, vakıf merkezli yeni bir kentsel birim ortaya çıkarmıştır. Rumî Mehmed Paşa, Gülfem Hatun ve Davud Paşa mahalleleriyle birlikte Câmî-i Sultânîyye'nin de mahalle adlandırmalarında yer alması, Üsküdar'da hanedan ve yüksek bürokrasi vakıflarının şehrin büyüme sınırlarını adım adım dışa doğru iten başlıca mekânsal düzenleyiciler olduğunu ortaya koymaktadır (Arslan, 2022, 145–152; Bostan, 2019, 121–123; BOA, TT.d 438; BOA, TT.d 436). Üsküdar bu süreçte nüfus ve mahalle sayısı bakımından belirgin bir büyüme sergilemiş olmakla birlikte, Bostan'ın vurguladığı üzere, karşı yakadaki İstanbul'a kıyasla hâlâ orta ölçekli bir kasaba karakterini muhafaza etmiştir (Bostan, 2019, 125–129).

1600 yılına gelindiğinde Üsküdar, imparatorluk payitahtının periferisinde salt bir lojistik üs olmaktan çıkarak, İstanbul seçkinlerinin sayfiye alanı ve kutsal mekânlarla teçhiz edilmiş bir ibadet ve ziyaret merkezi hüviyeti kazanmıştır (Akkaya, 2010, 45–48; Jennings, 1975, 19–22; Mantran, 1991, 150; Güneş, 2004, 129–135). 1630'larda bölgeyi tasvir eden Evliya Çelebi, Üsküdar'ın demografik profilini yüksek rütbeli askerî zevat, ulema, esnaf ve fukarâ-i sâbirîn'in iç içe geçtiği kozmopolit ancak dindar bir doku olarak resmetmiştir (Evliya Çelebi, Seyahatnâme, VIII, 164–166; Güneş, 2004, 129–131). Bu dönemde, sur içi İstanbul'un karmaşasından ayrılan Üsküdar, rafine bir şehir içinde şehir görünümündedir (Akkaya, 2010, 82–85; Karabacak, 2023, 15–18; Öztaner, 2024, 105–112). Bu bağlamda, Aziz Mahmud Hüdâyî'nin tarih sahnesine çıkışının arifesinde idari olarak İstanbul kadılığına bağlı bir kaza statüsünde olsa da işlek limanı ve bedestenleriyle Üsküdar, özerk bir sosyo-kültürel havza oluşturmuştur (Bostan, 2018, 26–28).

Üsküdar'ın manevi topoğrafyası, 16. yüzyılın son çeyreğinde inşa edilen anıtsal yapılar ve teşekkül edilen mistik ağlarla belirginleşmiştir. 1580 yılında Şemsi Ahmed Paşa tarafından Mimar Sinan'a inşa ettirilen ve bitişindeki tekke ile boğaz kıyısındaki külliye, bu dönüşümün habercisidir (Arcak, 2004, 88–90; Güler, 2008, 25; Haskan, 2001, I, 239–245; Özcan, 2020, 141–145). Ancak asıl kırılma, 1590'lardan itibaren Celvetiliğin Asitanesi olarak yükselen Aziz Mahmud Hüdâyî Dergâhı ile yaşanmıştır. Hüdâyî'nin manevi otoritesi etrafında şekillenen bu mimarî kompleks, ilerleyen dönemlerde Şeyh Mustafa Devâtî ve Şeyh Mehmed Nasuhî gibi figürlerin türbeleriyle tahkim edilerek, Üsküdar'a Haliç'teki Eyüp Sultan ile simetrik surette kutsiyet atfedilen bir ziyaretgâh kimliği kazandırmıştır (Karabacak, 2023, 45–50; Akkaya, 2010, 120–125; İşli & Zarcone, 2002, 215–219; Övüç, 2015, 71–75; Özcan, 2020, 186–192). Üsküdar'ın en stratejik avantajı, aşırı yapılaşmış tarihî yarımadanın aksine, Boğaz sırtlarına doğru esnek bir büyüme ve yeni vakıf yatırımları için açık bir kentsel sınır sunmasıydı. Sarayın ve devlet ricalinin ilgisinin bu sakin sahile kayması, Aziz Mahmud Hüdâyî gibi bir manevi otoritenin, iktidar merkezinin gölgesinde ancak ondan mekânsal olarak ayrılmış, Sufi mahallesi/*Ma'mûre* karakterinde özerk bir külliye kurması için ideal zemini hazırlamıştır (Öztaner, 2024: 155–160; Akkaya, 2010: 130; Yılmaz, 2021, 169–180; Haskan, 2001, I, 320–327).

2. Aziz Mahmud Hüdâyî Külliyesi: İnşası ve Vakfiye Analizi

Orta Anadolu’da Şereflikoçhisar–Sivrihisar havzasında doğduğu kabul edilen Aziz Mahmud Hüdâyî (948/1541 civarı–1038/1628), ilk tahsilini memleketinde tamamladıktan sonra İstanbul’a gelmiş, medrese öğrenimi ve mülâzemet sürecinin ardından çeşitli kadılıklarda görev yapmış, nihayet Bursa kadı naibliğine kadar yükselmiştir (Yılmaz, 1990, 42; Yılmaz, 1991, 338). Bursa’da bulunduğu sırada Üftâde’nin vaaz halkasına devam ederek kadılık mesleğini terk etmiş, Halvetî geleneği içinde teşekkül eden Celvetiyye yoluna intisap etmiş ve kısa sürede şeyhlik makamına yükselmiştir (Yılmaz, 1990, 45). Seyr u sülûkünü tamamladıktan sonra 1580’lerin sonu ile 1590’ların başı arasında Üsküdar’a yerleşen Hüdâyî, tekke ve türbe yoğunluğu sebebiyle bir dindarlık odağına dönüşen bu kasabada irşad faaliyetlerini merkezileştirmiş, III. Murad ve I. Ahmed başta olmak üzere padişahların yakın ilgisini kazanmıştır (Yılmaz, 1990, 55; Yılmaz, 1999; Güner Zülfikar, 1999). Hüdâyî’nin Üsküdar tercihi, kasabanın yükselen dindarlık profili ve saray ile kurulan simbiyotik ilişki ağlarıyla eş zamanlıdır (Yılmaz, 1999: 45-48). III. Murad ve halefleri nezdinde kazandığı manevi otorite, Celvetî dervişleri için kurumsal bir mekânın inşasını hızlandırmış; bu süreçte, Kanuni Sultan Süleyman’ın torunu ve Mihrimah Sultan’ın kızı Ayşe Hümaşah Sultan’ın güçlü hâmilîği belirleyici olmuştur (Zülfikar, 1999: 55-60; Peirce, 1993: 205). Aziz Mahmud Hüdâyî Külliyesi, ilk safhada Celvetî dervişleri için mütevazı bir zâviye iken, hanedan desteğiyle kısa sürede çok işlevli bir külliye dönüşmüştür (Yılmaz, 1990, 57; Güner Zülfikar, 1999). Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi’ndeki (VGMA) 18 Numaralı Defter kayıtlarına göre; “*Hazreti Mihrimah Sultan Kerimesi Ayşe Sultan vakfiyyesinde kayd vardır*” ibaresi ile külliye inşasına destek verilmiştir (VGMA, Defter no. 18, s. 1/Sıra: 9 Mükerrer).

1589–1595 arasında Hanedan’ın desteği ve Hüdâyî’nin ilave vakfiyeleriyle teşekkül eden Celvetî âsitânesi, kısa sürede dinî, sosyal ve eğitimsel işlevleri olan bir vakıf kompleksi hâline gelmiş, Üsküdar’ın kentsel gelişiminde belirleyici bir çekim merkezi konumuna yükselmiştir (VGMA, Defter No. 18, s. 33/Sıra:118; Güner Zülfikar, 1999, 40-43; Yılmaz, 1999, 254). Aziz Mahmud Hüdâyî Külliyesi cami, imaret, türbe, kütüphane, şeyh evi, derviş hücreleri, hamam, fırın ve çeşmeden oluşan bütünlüklü bir yapı grubudur (BOA, A.DVNSMHM.d., 110/2630, 10 Şaban 110/11 Şubat 1699; A.DVNSMHM.d.,111/1306, 20 Safer 1112/6 Ağustos 1700; AE.SSLM.III, 424/24323, 12 Cemadiyelevvel 1204/28 Ocak 1790), bu bileşenler hem Celvetî dervişlerinin hem de çevre mahallenin dinî, eğitimsel ve gündelik ihtiyaçlarını karşılayan çok işlevli bir çekirdek oluşturur. Cami-i şerif ve ona bitişik türbe ve kütüphane yapıları Hüdâyî’nin irşad faaliyetinin mekânsal odağını teşkil ederken vakfiyeler ve muhasebe defterleri imaret mutfağında dervişlere ve yoksullara düzenli yemek verildiğini, kandil geceleri ve bayramlarda avluda geniş katılımlı ziyafetler tertip edildiğini, hünkâr mahfilinin ise külliyeinin hanedanla süreklilik arz eden ilişkisini ve Celvetî merkezinin saray çevresi için özel bir ibadet mekânı olarak tasarlandığını ortaya koyar (VGMA, Defter 18, 1091/1680; Güner Zülfikar, 1999, 43-45, 70-83; Yılmaz, 1990, 185-190).

Külliyeinin ekonomik altyapısı, vakfın akarât portföyünün çeşitliliğine dayanıyordu. Hüdâyî vakfına ait meskenler, dükkânlar, fırın, hamam, kiralık odalar ve Üsküdar’da taşrada yer alan arazi ve çiftliklerden mürekkeptir. Bunun yanı sıra Midilli Adası gibi taşra bölgelerindeki arazi ve çiftlik gelirleri de vakfın mali havuzuna aktarılmıştır (BOA, TS.MA.e 707/101, 8 Zilkade 1187/21 Ocak 1774; BOA, EV.d , Defter Nr. 14381, 11 Receb 1267/12 Mayıs 1851; Güner Zülfikar, 1999, 52–55). Nitekim 1680’de, Osmanlı Devleti’nin Rumeli’de ve Ukrayna steplerinde Rusya ve

Habsburglara karşı seferler yürüttüğü, merkezi mali yapının müzayaka içinde olduğu bir dönemde, yapılan muhasebe teftişinde vakfın mütevellisi Hüdâyî evladından Es-seyyid Mustafa Efendi döneminde 1680/1090'da vakfın toplam gelirleri 5 yük 88.822 akçe¹ hesaplanmıştır (MAD.d., Defter Nr. 15849, 15 Cemadiyelahir 1092/2 Temmuz 1681) Külliye bütçesi, bu farklı gelir kaynaklarından gelen nakdi akış ile imaret, cami hizmetleri, görevlilerin maaşları ve bakım-onarım gibi harcama kalemleri arasında dengeli bir dağılım sergilemektedir (BOA, Maliyeden Müdevver Defter/MAD.d., Defter Nr. 15849, 15 Cemadiyelahir 1092/2 Temmuz 1681). 1682 yılı muhasebesinde ise toplam gelir 8 yük 81.535 akçe gerçekleşmiştir (MAD.d., Defter Nr. 5650, 1 Muharrem 1092/21 Ocak 1681). Bu rasyonel ekonomik model, vakfın piyasa dalgalanmaları karşısında mali direncini korumasını sağlamış, külliye çevresinde teşekkül eden “Şeyh Mahmud Efendi Mahallesi”nin manevi ve kentsel çekirdeği olarak uzun vadeli mekânsal yayılımını/*spatial expansion* garanti altına almıştır (ÜŞS, Nr: 109, 62b.6, Ramazan 1012/Şubat 1604).

Vakfın Gelir Kaynakları (Akarât)

Klasik tanıma göre vakfa gelir kaynağı olabilecek mal/mevkûf, gelirinin sürekliliği olan ve mülkiyeti vakfa geçmiş bulunan taşınır veya taşınmaz varlıklardır (Yediyıldız, 1986, 153; Yediyıldız, 1984, 5-7). Aziz Mahmud Hüdâyî Vakfı'nın gelir kaynakları, vakfiye kayıtlarına göre son derece çeşitlendirilmiş ve dengeli bir portföyden oluşmaktadır. Vakıf, Üsküdar başta olmak üzere İstanbul'un çeşitli semtlerinde gayrimenkuller, kırsal araziler ve nakdi sermayelerden düzenli gelir elde edecek şekilde yapılandırılmıştır. Hüdâyî'nin 1602-1623 yılları arasında düzenlediği on iki ayrı vakfiyede vakfa gelir sağlayacak dört ana kalem, meskenler (konutlar), iktisadi kuruluşlar, tarım arazileri ve nakit paradır. (Aziz Mahmud Hüdâyî Vakfı gelirleri vakfiyesi ve vakıf yapısı için; VGMA, Müstakil Vakfiye Defterleri, Nr. 18; 26 Numaralı Mücedded Anadolu Vakfiyesi Defteri, Nr. 611; Müstakil Hazine Defteri, Mülhakat-ı Hüdâyî, Defter Nr. 26, 1180-1250/1767-1835). Aziz Mahmud Hüdâyî Vakfı'nın ekonomik altyapısı, vakfiye kayıtlarının ortaya koyduğu üzere, kentsel gayrimenkuller/musakkafât ve tarımsal arazilerin/müstegallât stratejik bir dengesine dayanan, riskleri minimize edecek şekilde çeşitlendirilmiş bir portföyden oluşmaktadır. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA) 611 Numaralı Defter'de kayıtlı Ramazan 1019/Kasım 1610 tarihli vakfiye tesciline göre, vakıf sadece Üsküdar ile sınırlı kalmamış, Galata/Karaköy gibi ticaretin kalbinin attığı bölgelerdeki dükkânlarla İstanbul'un ticari canlılığından pay almayı hedeflemiştir (VGMA, Defter Nr. 611, s. 183-185). Bu çeşitlilik, 17. yüzyılın enflasyonist baskılarına karşı vakfın mali direncini artıran bilinçli bir iktisadi tercihtir. Nitekim vakfiyelerin muhasebe kayıtlarına dair analizler, Hüdâyî vakfının gelir akışlarını değişen koşullara göre yeniden düzenleyebildiğini göstermektedir. Vakfın ana gelir kaynakları arasında Üsküdar'ın Davud Paşa, Hamza Fakih, Kefçe, Salman Ağa, Reis Paşa gibi mahallelerinde bulunan çok sayıda dükkân ve ev yer alır. Vakfın nakit akışının omurgasını, Üsküdar'ın Davud Paşa, Hamza Fakih, Kefçe, Salman Ağa ve Reis Paşa mahallelerine yayılan ticari üniteler ve

1 Toplam 588.822 akçeye tekabül etmektedir. Gurus karşılığı ise kabaca 4900-5000 guruştur. Dönem için vasıfsız inşaat işçisi günlüğü 8-10; vasıflı usta günlüğü ise 10-12 akçedir. Bu ücretlerle mukayese edildiğinde söz konusu gelir, 200 civarı işçinin bir senelik toplam gelirine karşılık gelmektedir. Temel gıda karşılaştırması ise, 1 kile buğday (25 kg) fiyatı 17. yüzyılda, 50-80 akçe arasında değişmektedir. Bu gelir ile 9-11.000 kile (245-295.000 kg) buğday satın alınabilmekteydi. Bu oranla senelik 1000'ün üzerinde kişinin (200 kg yıllık kişi başı tüketim) tahıl ihtiyacını karşılayabilmek mümkündü (Pamuk, 2000, 112-130; Pamuk, 2004, 455-460). İmaretin sosyal yardım fonksiyonun gücü ortaya çıkmaktadır.

konutlar oluşturmaktadır. 1019/1610 tarihli muhasebe kayıtlarına göre; Davud Paşa Mahallesi'nde Mehmed Paşa tarafından işletilen bakkal dükkânı (aylık 120 akçe), Abdullah Çelebi uhdesindeki diğer bir bakkal (150 akçe) ve Mehmed Çelebi'nin dükkânı (35 akçe) düzenli kira getirisi sağlayan kalemlerdir. Buna ek olarak kalaycı dükkânı, fırın/habbâz ve çeşitli meskenlerden elde edilen gelirlerle birlikte, 1610 yılı itibarıyla vakfın toplam kira geliri aylık 2.209 akçeye, yıllık ise 26.508 akçeye ulaşmaktadır (VGMA, Defter Nr. 611, s. 183-185). Ticari mülklerin yanı sıra, Bülbül Deresi mevkiindeki bostandan elde edilen yıllık 9.000 akçelik tarımsal gelir ve Hamza Fakih Mahallesi'ndeki hanın 360 akçelik kira getirisi, vakfın gelir kalemleri arasında tarımsal üretim ve konaklama işletmeciliğinin de pay sahibi olduğunu kanıtlamaktadır.

Vakfiye kayıtlarında adı geçen dükkân, han, ev, bostan ve sair gayrimenkullerin konumu, kiracıları ve kira bedelleri tabloya aktarılmıştır:

Tablo 1: Vakfın Gayrimenkul Gelirleri (Akarât)

Gayrimenkul Türü	Bulunduğu Yer (Mahalle)	Kiracı (İşletici)	Aylık Kira (akçe)	Yıllık Kira (akçe)
Bakal dükkânı	Davud Paşa (Yeni Çeşme civarı)	Mehmed Paşa	120	1.440
Küçük dükkân	Davud Paşa	Mehmed Çelebi	35	420
Bakal dükkânı	Davud Paşa	Abdullah Çelebi	150	1.800
Dükkân (genel)	Davud Paşa	Mahmud Beşe	150	1.800
Kalaycı dükkânı	Davud Paşa	Hasan Beşe	80	960
Fırın (odası)	Davud Paşa	Karakaş	30	360
Fırın (ekmek fırını)	Davud Paşa	Kantarıcı Ahmed Ağa	885	10.620
Han	Hamza Fakih	Mehmed b. Abdülbaki	30	360
Ev (kâgir, bahçeli)	Hamza Fakih	Şems Revane Hatun	60	720
Ev	Ahmed Çelebi	Mehmed Efendi	30	360
Ev	Ahmed Çelebi	İbrahim Beşe	30	360
Ev	Kefçe	Salih Çelebi	30	360
Ev	Kefçe	Hasan Çelebi	30	360
Ev	Kefçe	Mehmed b. Osman el-Müvellâ	30	360
Ev	Hace Hatun	Abdülmuttalib (Solcu) ^{2*}	30	360
Ev	Gülfem	Halil b. Murad	30	360
Ev	Cedid	Ahmed Efendi	30	360
Ev	Cedid	Mehmed Bey	30	360
Odalar (hücreler) ^{3*}	Reis Paşa	(Müstecir, adı belirtilmemiş)	400	4.800
Dükkân	Galata (Karaköy Kapısı)	Şirin (zimmî)	6	72

2 *Solcu Abdülmuttalib*: Kiracının lakabı olup muhtemelen askeri sınıftan (Sol kol askerlerinden) olduğunu belirtmektedir.

3 Birden fazla göz odadan oluşan kiralık yapı.

Gayrimenkul Türü	Bulunduğu Yer (Mahalle)	Kiracı (İşletici)	Aylık Kira (akçe)	Yıllık Kira (akçe)
Dükkân	Galata (Karaköy Kapısı)	Şirin (zimmî)	3	36
Dükkân	Selman Ağa	Mustafa b. Hasan	30	360
Dükkân	Selman Ağa	Yusuf & Rahim (ortak kiracı)	90	1.080
Mahzen	Davud Paşa	Hasan Beşe	20	240
Bostan	Bülbül Deresi (Üsküdar)	(Kiracı adı yok)	750	9.000
Kayıkâne	Şemsi Paşa	(Belirtilmemiş)	—	—
Toplam			2.209	26.508

Hüdayî Vakfı bünyesinde 26 adet ev/menzil ve bunların içinde bağımsız kiralanabilir bölümler olarak belirtilen 47 oda/hücre vakfedilmiştir. Bu evler, Bulgurlu Köyü, Kefçe Mahallesi, Camii Cedid Mahallesi, Gülfâm Hatun Mahallesi gibi Üsküdar'ın çeşitli mahallelerinde yer almakta olup, bunlar genellikle geniş bahçeli, kuyu ve çeşmeli, avlulu geleneksel konutlardı (Yılmaz, 1990, 249-250). Birçok ev iki katlı odalara, sofa ve ahşap yapılara sahip olup bazıları ortak avlu ve kuyu etrafında konumlanmıştır. Vakfiye metinlerinde, menzil, beyt, oda, hane gibi geçen tüm bu terimler mesken kategorisine dahil edilmiştir. Konutlardan dokuz tanesi bizzat vakfeden ve ailesi tarafından kullanılması şartıyla vakfa dâhil edilmiştir, diğerlerinin ise doğrudan vakıf işletmesine gelir getirmek üzere *icare-i mu'tade*/ kira usulü ile kiraya verilmesi öngörülmüştür. Elde edilecek kiralara vakfın havuzunda toplanıp külliye'nin işletme giderlerine tahsis edilmiştir. Bazı vakfiyelerde, adı geçen 9 menzil için vakfeden hayatta oldukça tasarruf ve sükna yani kullanma hakkının kendisinde kalacağı, vefatından sonra da evlatlarına intikal edeceği belirtilmiştir. Bu uygulama, vakfedenin ailesine ömür boyu barınma güvencesi verirken, uzun vadede mülkün vakfa geçmesini sağlamaktadır.

Vakfın gelir kaynaklarının önemli bir kısmını da çarşı ve sanayiye yönelik mülkler oluşturmaktadır. Aziz Mahmud Hüdayî vakfı bünyesinde 28 dükkân, 5 değirmen, 4 fırın ve 1 kayıkane olduğu kayıtlıdır. Bu ticarethaneler ve üretim yerleri de Üsküdar'ın farklı noktalarında bulunuyordu. Örneğin Kefçe Mahallesi'nde bakkal, un değirmeni ve fırınların bulunduğu, Cami-i Cedid Mahallesi'nde ve Merhum Davud Paşa Mahallesi'nde çeşitli dükkânların vakfa gelir getirdiği anlaşılmaktadır. Bir nalıncı/nalçacı dükkânı, çeşitli yiyecek satan dükkânlar ve kiraya verilen diğer ticari birimler vakfın nakit akışına katkı sağlamıştır. Ayrıca 1025/1616 tarihli vakfiye ile Şemsipaşa sahilinde bir kayıkane ve iskele vakfedilerek Boğaz ulaşımından gelir elde edilmesi amaçlanmıştır (VGMA, Defter Nr. 611). Değirmenlerin ahır ve yemlik gibi müştemilatı ile fırınların tam teşekküllü şekilde tarif edilmesi, bu işletmelerin ciddi gelir kalemleri olduğunu gösterir. Bu iktisadî mülklerin işletmesi sonucunda elde edilen kira veya kârlar, vakfiyede tek tek belirtilen hizmet kalemlerinin finansmanına yönlendirilmiştir.

Hüdayî Vakfı, şehirdeki gayrimenkullerin yanı sıra tarımsal gelirleri de bünyesine katmıştır. Vakfiyelerde Üsküdar Bulgurlu köyünün tamamı, timar statüsündeyken Sultan I. Ahmed tarafından Hüdayî'ye tüm gelirleriyle birlikte temlik edilmiştir (BOA, AE.SAMD.III, 164/16082, 2 Safer 1125/28 Şubat 1713; C.EV., 577/29101, 29 Safer 1125/27 Mart 1713; AE.SMHD.I., 130/9542, 22 Cemaziyelevvel 1165/7 Nisan 1752; AE.SMHD.I., 130/9541, 22 Cemaziyelevvel 1165/7 Nisan 1752; AE.SMST. III, 160/12610, 3 Cemaziyelahir 1181/27 Ekim 1767). Toygar mahallesindeki bir

bahçede akar su, su dolapları ve köşk olduğu kayıtlıdır. Kefçe Mahallesi'nde de bir ceviz bahçesi vakfa dahildir. Vakıf, bu bahçelerin de tıpkı meskenler gibi kiraya verilmesini şart koşturmuştur. Tarım işletmelerinden elde edilen kira veya ürün geliri de vakfın genel bütçesine katılarak külliye'nin giderlerine ayrılmıştır. Ayrıca bazı vergi gelirleri de bu vakfa tahsis etmiştir. Nitekim bir hüküm ile Midilli sancağındaki Kara Kuyu adlı manastırın gelirleri Hüdayî Camii ve türbesinin kandillerine yağ temini için ayrılmıştır (C.EV., 603/30414, 2 Cemaziyelahir 1177/8 Aralık 1763; C.EV., 135/6739, 2 Recep 1178/26 Aralık 1764, TS.MA.e., 792/103, 8 Şaban 1187/25 Ekim 1773). Yine Yanbolu kazasındaki Garıbciler köyü (EV.d., Defter Nr. 14381, 11 Recep 1267/12 Mayıs 1851) ile Karlıca mezarından gelen vergi gelirleri türbenin mum, yağ ve diğer ihtiyaçlarına tahsis edilmiştir. Gazilertepe köyleri de fermanla Hüdayî tasarrufuna bırakılmıştır (AE.SAMD.III, 191/18426, 2 Zilkade 1131/16 Eylül 1719; MAD.d., Defter Nr. 9892, 13 Cemaziyelahir 1116/13 Ekim 1704). Bu köyler örfi vergilerden muaf tutulmuş, böylece vakıf, devlet tarafından da desteklenmiştir (DH. MKT., 2450/83, 19 Şevval 1318/9 Şubat 1901; ŞD, 810/29, 18 Muharrem 1323/25 Mart 1905; ŞD, 146/37, 22 Muharrem 1317/2 Haziran 1899.) Bu durum, Hüdayî'nin devrin padişahlarıyla yakın ilişkisi ve itibarının bir sonucudur.

Aziz Mahmud Hüdayî Külliyesi vakfının en dikkat çekici yönlerinden biri, önemli miktarda nakit paranın vakfedilmiş olmasıdır. Toplam 1.407.600 akçe tutarındaki bu nakit vakıf (VGMA, Defter Nr. 18), Osmanlı uygulamasında para vakfı olarak bilinen, paranın sermaye olarak işletilip gelirin hayra harcanması esasına dayanıyordu. Vakfiye şartlarına göre bu meblağ, yıllık %10 kâr payı ile güvenilir kişiler eliyle işletilecektir. Nitekim mütevellinin, vakıf parasını *sene-i kamil (tam yıl) üzerinden on akçeye on bir akçe getirisiyle, sağlam bir rehin ve kefil karşılığında, şer'an helal şekilde işletmesi* emredilmiştir. Bu, o devirde yaygın bir uygulama olan para vakfı sisteminin bir örneğidir. Bu yöntemde, sermaye olarak vakfedilen para, esnaf veya müteşebbislere belirli kâr oranıyla borç verilir, elde edilen kâr/murabaha vakfın geliri olurken anaparaya dokunulmaz. Dolayısıyla sermaye sürekli döner sermaye gibi çalışarak vakıf hizmetlerini finanse eder (Çizakça, 2000, 45-48). Aziz Mahmud Hüdayî'nin vakfettiği para, o dönemde 88 adet orta ölçekli ev değerine denktir; zira 1590'larda Üsküdar'daki bir evin ortalama değerini 16.000 akçe civarındadır (Çiftçi, 2018, 63-65; Barkan, 1975, 3-28). Böyle büyük bir nakit vakfının işletilmesi, dönemin finans ihtiyacını da karşılamıştır. Hüdayî Vakfiyesi'nde altı farklı vakfiye belgesinde nakit para vakfedildiği ve hepsinde yıllık %10 getirinin şart koşulduğu görülür. Vakfiyelerde bu paraların rehin ve kefil karşılığı, helal yollarla işletileceği vurgulanarak sermayenin güvenliği de teminat altına alınmıştır.

Hüdayî Külliyesi'ne bağlanan para vakıflarının önemli bir özelliği, kurucularının çoğunlukla kadın olmasıdır. Tespit edilen kırk nakit para vakfının 28'i kadınlar, 12'si erkekler tarafından kurulmuştur. Kadın vakıfların vakfettiği toplam sermaye 2.801.520 akçe (yaklaşık 22.196 kuruş ve ayrıca 138.000 akçe) iken, erkeklerinki 1.214.040 akçe (10.117 kuruş karşılığı) civarındadır. Toplamda mülhak para vakıfları sermayesi 4.015.560 akçe tutarına ulaşmıştır. Bu rakam, Hüdayî'nin kurduğu asıl nakit vakıfla birlikte değerlendirildiğinde, 17. yüzyıl sonunda külliye'nin nakit vakıf sermayesinin 5.423.160 akçe gibi muazzam bir büyüklüğe eriştiğini gösterir (VGMA, Defter Nr. 18; VGMA, Defter Nr. 611). Bu sermaye büyüklüğü dönem koşullarında son derece yüksek olup, külliye'nin asırlarca yaşayacak mali bir temele kavuşmasını sağlamıştır.

Toplamda Aziz Mahmud Hüdayî'nin kurduğu aslı vakıf, 1590'ların sonunda başlayıp 1623'e dek eklenen varlıklarla, Osmanlı külliyeleri içinde oldukça zengin sayılabilecek bir portföye ulaşmıştır. Külliye'nin kuruluş dönemindeki vakıf

malvarlığının gelir getirici unsurlarının oransal dağılımı yaklaşık olarak şöyledir: Konut gelirleri %36, ticari/sınai mülk gelirleri %19, tarımsal gelirler %1 ve nakit sermaye gelirleri %44. Bu dağılım, vakfın gelirlerinin neredeyse yarısının para vakfından beklendiğini, geri kalanının ise ağırlıklı olarak gayrimenkul kiralardan geleceğini göstermektedir.

Vakfın mali yapısı statik değil, mülhak vakıflar sürekli genişleyen dinamik bir karakter arz eder. VGMA 18 Numaralı Defter kayıtları, vakfın kuruluşundan sonra da elitler ve dervişan zümresi tarafından yapılan ilavelerle büyüdüğünü belgelemektedir. Özellikle “*Hazreti Mihrimah Sultan Kerimesi Ayşe Sultan vakfiyyesinde kayd vardır*” ibaresiyle tescillenen ve Ayşe Sultan vakfından Hüdâyî vakfına devredilen gayrimenkuller ile Hadice Hanım tarafından 1066 (1656) tarihinde vakfa bağışlanan menzil, bu genişlemenin somut örnekleridir (VGMA, Defter Nr. 18, s. 1/Sıra: 9 Mükerrer). Bu ilhak mekanizması sayesinde, merkezdeki Hüdâyî Vakfı, Üsküdar’daki bir evden Anadolu’daki bir tekkenin arazisine kadar uzanan geniş bir hayırseverlik ağını tek bir mali çatı altında birleştirmiş ve Celvetiliğin mekânsal yayılımını sürdürülebilir bir ekonomik zemine oturtmuştur.

Tablo 2: Mülhak Vakıflar

Gayrimenkul türü	Bulunduğu yer	Kiracı (işletici)	Yıllık kira (akçe)	Aylık karşılığı (akçe)
Bostan	Bülbül Deresi (Üsküdar)	(Kiracı belirtilmemiş)	9.000	750
Dükkân	Selman Ağa	Mustafa b. Hasan	360	30
Dükkân-ı ferğânî	Selman Ağa	Yusuf & Rahim (ortak)	1.080	90
Han	Hamza Fakih	Mehmed b. Abdülbaki	360	30
Ev	Kefçe	Mehmed b. Osman el-Müvellâ	360	30
Ev	Hace Hatun	Abdülmuttalib (Solcu)	360	30
Ev	Gülfem	Halil b. Murad	360	30
TOPLAM			12.240	990

Harcama Kalemleri (Vezâîf)

Aziz Mahmud Hüdâyî Vakfı’nın mali disiplini, vakfiyelerde vezaif/ maaşlar/görevler başlığı altında en ince detayına kadar kurgulanmış, kurumsal sürdürülebilirliği önceleyen bir bütçe mimarisine dayanmaktadır. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA) 611 Numaralı Defter ve 18 Numaralı Defter’de yer alan muhasebe kayıtlarına göre, vakıf gelirlerinin tahsisi idari bürokrasinin finansmanı ve ritüel sürekliliğin temini olmak üzere iki ana eksenle yapılandırılmıştır. Vakfiyeler, sadece görev tanımlarını yapmakla kalmamış, her bir hizmetin günlük ve yıllık mali karşılığını sabitleyerek kurumsal bir hiyerarşi tesis etmiştir (VGMA, Defter no. 611, s. 5; VGMA, Defter Nr. 18, s. 33/Sıra: 118).

Harcama kalemlerinin dağılımı, vakfın önceliklerini somutlaştırmaktadır. VGMA 18 Numaralı Defter’in 118. sıra kaydında yer alan döküm, bu hiyerarşinin net bir örneğidir: Vakfın idari tepesi olan cihet-i tevliyet/mütevellilik için günlük 5 akçe, bürokratik kayıtları tutan cihet-i kitâbet için günlük 3 akçe ve gelirleri toplayan cihet-i cibâyet/tahsildar için günlük 3 akçe tahsis edilmiştir. Manevi hizmetler sınıfında ise türbedar için 2 akçe, kayyum için 1 akçe yevmiye belirlenmiştir (VGMA, Defter Nr. 18, s. 33/Sıra: 118). Sadece bu spesifik vakfiye kaydında dahi günlük toplam harcama

75 akçe, yıllık bütçe yükü ise 28.000 akçe olarak hesaplanmıştır.

Bu katı bütçe disiplini, esnek bir harcama kalemi olan zevâid/artık gelir şartıyla dengelenmiştir. Vakfiye metnindeki “mesârif-i mezbûrdan fazla kalursa türbe-i şeriflerine sarf oluna” ibaresi, bütçe fazlasının doğrudan kurucunun türbesinin bakımına ve manevi merkeziliğin tahkimine yönlendirildiğini göstermektedir (VGMA, Defter Nr. 18, s. 33). Dolayısıyla Hüdâyî Vakfı, imam, hatip, müezzin gibi cami görevlilerinden dergâhtaki zikir ve mukabele heyetine kadar uzanan geniş personel kadrosunu, akarât gelirleriyle finanse edilen ve şer’i hukuka dayalı bu rasyonel bütçe sistemi sayesinde yüzyıllar boyunca ayakta tutmayı başarmıştır.

Aşağıdaki tabloda vakfiyede belirtilen belli başlı vezâif ve bunlara karşılık gelen günlük/yıllık ödemeler ile bu görevlerin işlevleri özetlenmektedir:

Tablo 3: Vakıf Tarafından Ödenen Görevler ve Günlük Maaşlar (Vezâif)

Görev (Cihet)	Günlük Ödeme (akçe)	Yıllık Ödeme (akçe)	Açıklama (İşlev)
İmâmet	10	3.600	Cami-i şerîfin imâmı – vakfın camiinde günlük beş vakit namazı kıldırır.
Hitâbet	10	3.600	Camiin hatîbi – Cuma ve bayram hutbelerini irad eder (vaaz ve irşad hizmeti).
Mütevelli (Tevliyet)	5	1.800	Vakfın mütevellisi – vakfın idare ve gözetiminden sorumlu yönetici.
Cibâyet (Câbi)	2	720	Vakfın câbisi – vakıf gelirlerini (kira vb.) tahsil eden görevli.
Müezzinân (2 kişi)	0,5 (kişi başı)	180 (kişi başı)	Müezzinler – vakıf camiinde ezan okuyan 2 görevli (ikisine günde toplam 1 akçe).
Kayyimân (2 kişi)	1 (kişi başı)	360 (kişi başı)	Kayyimalar – caminin temizliği, ışıklandırması vb. bakımından sorumlu 2 görevli.
Devirhân (3 derviş)	1 (kişi başı)	360 (kişi başı)	Devirhanlar – camide tarikatın devrân zikrini icra eden 3 derviş (günde toplam 3 akçe).
Ser-mahfel 2 720			Sermahfel – mukabele sırasında yüksek mahfelde okuyanların başı (Kur’ân tilaveti reisi).
Nâ’t-hân	1	360	Naat han – Mevlid ve zikirlerde Peygamber’i öven ilâhî/na’t okuyucusu.
Mu’arrif	1	360	Muarrif – Zikir ve törenlerde duyuru, ilâhi başlamadan önce cemaati hazır hale getirme görevini yapan derviş.
Ferraş (Hademe)	1	360	Cami ve dergâhın döşemesi, seccadelerin serilmesi, temizlik işlerine bakan hademe.
Meremmet-i Câmî	1	360	Cami tamirat bütçesi – Cami-i şerîfin günlük ufak bakım-onarım giderleri için ayrılan ödenek.
Meremmet-i Râh-âb	1	60	Su yolu/şebeke bakımı – Caminin ve dergâhın su yolu ve çeşmelerinin bakımına ayrılan günlük ödenek.

Not: Günlük ödemeler akçe cinsindendir; yıllık tutarlar, Osmanlı mali yılının 360 gün kabul edilmesiyle hesaplanmıştır. Örneğin imamet için günde 10 akçe, yılda 3.600 akçe olarak belirlenmiştir.

Vakfın harcamalarındaki dikkat çekici kalemlerden biri de manevi hizmetlere ayrılan ödeneklerdir. Celvetiyye tarikatının zikir ü tâlim faaliyetleri vakfın desteğiyle kurumsallaşmıştır. Örneğin vakfiyede “devirhân” olarak anılan üç dervişe günlük toplam 3 akçe ödenerek tarikatın özel zikri olan devrânı icra etmeleri şart koşulmuştur. Benzer şekilde camide Kur’an mukabelesi ve Hatm-i şerif okunması için de görevliler vardır: “Sermahfel” unvanlı görevli mukabele okuyan grubun başında yer alır ve 2 akçe alır, ayrıca na‘t-hân ve hatimhân için de ücret ayrılmıştır. Bu sayede Hüdâyî Vakfı, cami ve dergâh bünyesinde sadece gündelik ibadetleri değil, aynı zamanda tarikatın özel ritüellerini ve tasavvufî geleneklerini de finanse etmiştir.

Aziz Mahmud Hüdâyî Vakfı, bütçe mimarisini sadece idari personelin maaşlarıyla sınırlı tutmamış, külliye'nin fiziksel sürdürülebilirliğini ve toplumsal refah misyonunu finanse eden geniş bir harcama kalemi oluşturmuştur. Vezâif dışındaki giderler, külliye'nin su yollarının bakımı, revgan-baha/şem-baha gibi aydınlatma giderleri ve yapısal onarımlar gibi altyapı kalemlerine tahsis edilmiştir (VGMA, Defter Nr. 18, s. 33/Sıra: 118). Özellikle türbe ve caminin aydınlatılması ile su sisteminin idamesi için ayrılan günlük ödenekler, vakfın kendi kendine yeten bir mikro-şehir modeli kurduğunu göstermektedir.

Vakfın sosyal meşruiyetini sağlayan en önemli unsur, iâşe ve yemek dağıtımının/ta‘amiye kurumsallaştırılmasıdır. Aziz Mahmud Hüdâyî Külliyesi’nin, 1031/1621-22 tarihli ek vakfiyesiyle, imaret fonksiyonunu genişletilerek bu fonksiyon vakıf senedine bağlamıştır. Bu vakfiye ile özellikle Regaib, Mevlid ve Berat gibi mübarek gecelerde ve haftanın belirli günlerinde dergâh mutfağında pişirilen yemeğin sadece dervişlere değil, fukaraya da dağıtılması şart koşulmuştur (VGMA, Mücedded Anadolu Vakfiyesi Defteri, Nr. 611, 240). Arşiv kayıtlarında bu hizmeti icra edecek aşçı ve hizmetkârlar için ayrılan yevmiyeler, vakfın Üsküdar genelinde sosyo-dini bir ağ ördüğünü ve mübarek günlerdeki organizasyonlarıyla bu ağı perçinlediğini kanıtlamaktadır.

Aziz Mahmud Hüdâyî, yalnızca ana vakfiye ile cami ve zâviye masraflarını düzenlemekle yetinmemiş, belli dinî hizmetleri finanse eden müstakil, hedefli vakıflar kurarak oldukça esnek bir yapı inşa etmiştir. 1022/1611 tarihli vakfiyesinde Üsküdar’ın çeşitli mahallelerinde bulunan menzilleri, odaları ve bahçeli evleri vakfederek bu mülklerin icâresinden elde edilecek gelirden beş dervişe günlük ikişer akçe vazife bağlamış ve mukabilinde bu dervişlerin her gün Kelime-i Tevhid tilâvetini üstlenmelerini şart koşmuştur; artan meblağ, Hüdâyî’nin hayatı boyunca kendisine, vefatından sonra ise evladına ve nihayet Üsküdar’daki caminin masraflarına tahsis edilecektir (VGMA, Mücedded Anadolu Vakfiyesi Defteri, Nr. 611). 1030 ve 1031/1621-1622 tarihli yüksek tutarlı nakit vakıflarda ise 466.000 ve 475.200 akçe, sermayenin “onu onbir” hesabıyla işletilmesi kaydıyla, camide sabah ve ikindi sonrasında Kur’an cüzleri ve eczâ okunmasını üstlenen eczâhânân ile zikir ve tevhid halkalarına devam eden tevhidhânân için yevmî ücretler tayin edilmiş, ayrıca tevliyet, kitabet ve cibayet görevlerine de üçer akçe yevmiye bağlanmıştır. Bu vakfiyeler, günlük 128 ve 132 akşelik gider toplamlarıyla yıllık 45.360 ve 47.520 akçeye ulaşan düzenli bir nakit akışını camideki tilâvet ve zikir faaliyetlerine kanalize etmektedir (VGMA, Mücedded Anadolu Vakfiyesi Defteri, Nr. 611). Bu finansal strateji, vakfın harcama kalemlerini caminin rutin giderlerinden çıkarıp, Celvetiliğin manevi pratiklerinin sürdürülmesini sağlayan özerk bir fonlama sistemine dönüştürmüştür.

Bütün bu vakfiyeler birlikte okunduğunda, Hüdâyî Vakfı’nın ekonomik gücünü cami görevlilerine maaş ödeyen dar bir mabed vakfı olmanın ötesinde, şehirdeki yoksullara yemek yardımı yapan, mektepte verilen eğitimi sürdüren ve tarikata

mensup dervişlerin gündelik zikir ve kıraat pratiklerini finanse eden çok katmanlı bir sosyo-dinî ağ olarak örgütlediği ortaya çıkar. Ana vakfiyenin 18.720 akçelik yıllık gideri, mülhak nakit vakıfların yüksek sermayeleri ve ta'amiye vakıflarının ayrıntılı gıda dağıtım şartlarıyla birleştiğinde, Hüdâyî'nin Üsküdar'da ibadet, eğitim ve sosyal yardımı aynı mali mimari içinde buluşturan, nesiller boyunca işleyebilen bir vakıf sistemi tasarladığı görülmektedir. Bu sistem, külliyenin fiziki sürekliliğini garanti altına almakta, Hüdâyî'nin İstanbul'un şehir sınırlarını aşan kalıcı sosyo-dinî ağlar kurma tasavvurunu somut bir ekonomik kaynağa dayandırmaktadır.

Hukuki Statü ve Yönetim Hiyerarşisi: Meşrûtiyet-i Tevliyet ve Silsile

Aziz Mahmud Hüdâyî Vakfı'nın idari yapısı, Osmanlı vakıf hukukundaki evlâdiyet prensibine dayalı, ancak tarikat kurumsallığıyla tahkim edilmiş hibrit bir model sergiler. Vakfiye şartlarına göre; vakfin tevliyeti, kurucunun vefatından sonra dışarıdan bir atamaya kapalı tutulmuş ve “*batnen ba'de batn*” formülüyle Hüdâyî'nin soyuna hasredilmiştir. 1014 (1606) ve 1019 (1610) tarihli vakfiyeler, tevliyetin öncelikle erkek evlâda/evlâd-ı zükûr, onların yokluğunda ise kız evlâda/evlâd-ı inâs intikal edeceğini, ancak her durumda en reşit/erşed ve en liyakatli/esleh olanın tercih edileceğini hükme bağlamıştır (VGMA, Defter Nr. 611, s. 5; VGMA, Defter Nr. 18, s. 33/Sıra: 118).

Vakfin yönetim şeması, soyun tükendiği/*inkıraz-ı nesl* senaryolarını da kapsayacak şekilde sürdürülebilir bir hukukla tasarlanmıştır. Vakfiye hükümlerine göre, şayet Hüdâyî'nin soyundan kimse kalmazsa, tevliyet görevi Celvetiyye tarikatına mensup *tarik-i aliyye sâlik olan süleha* arasından seçilecek ehil bir kişiye devredilecektir. Bu şart, vakfin bir aile işletmesi olarak başlayıp, nihai aşamada kamusal bir tarikat vakfına dönüşmesini garanti altına almaktadır. Ayrıca 1037/1627 tarihli vakfiyede görüldüğü üzere, mütevellî tayininde kilitlenme yaşanması halinde yetki *hâkimü'ş-şer'* makamına bırakılarak, vakfin başsız kalması önlenmiştir (VGMA, Defter no. 611, s. 183-185).

Vakfin mali ve idari bütünlüğünü koruyan bir diğer mekanizma ise hasbî tevliyet uygulamasıdır. Hüdâyî'ye bağlı tali vakıfların ayrıca ücretli bir yönetici gerektirmediğini, ana vakfin mütevellîsinin bu görevleri *ber-vech-i hasbî*/ücretsiz/gönüllü yürüteceğini belgelemektedir (VGMA, Defter no. 18, s. 1/Sıra: 9 Mükerrer). Bu düzenleme, idari giderleri minimize ederken, vakıf yönetimini merkezileştirmiştir. Sonuç olarak Hüdâyî Vakfı, kurucunun sağlığında karizmatik otoriteye, vefatından sonra kan bağına dayalı verasete, soyun tükenmesi halinde ise manevî liyakate dayalı kurumsal hafızaya yaslanan esnek ve dirençli bir yönetim yapısına sahiptir.

Aziz Mahmud Hüdâyî Vakfı'nın erken modern Üsküdar'daki kurumsal konumu, mülkiyet düzenlemeleri ve ekonomik-sosyal mekanizmalar üzerinden güçlü bir şekilde inşa edilmiştir. Midilli adasında vakfa ait emlak ve arazi üzerinde meydana gelen müdahaleler karşısında devlet, vakıf mülklerinin defter-i hakânî kayıtlarıyla güvence altında olduğunu belirterek Hüdâyî vakfının haklarını doğrudan himaye etmiş ve söz konusu araziye emsali gibi zabt olunmak üzere vakıf lehine tescil etmiştir (AE. SİBR 1/1, 12 Rebiülahir 1051/21 Temmuz 1641). Bu hukuki teyit, vakfin merkezî otorite nezdinde açık şekilde tanınmış bir mülkiyet aktörü olduğunu göstermektedir. Aynı belgeler, vakfin yalnızca şehir içi dinî hizmetleri değil, çevre bölgelerdeki idarî süreçleri de etkileyebildiğini ortaya koymaktadır; nitekim vakfa mensup fakir ve ilim sahibi Molla Hüseyin'e Filibe mukataasından günlük sekiz akçe ulûfe tahsis edilmesi, vakfin toplumsal koruma ağları ile devletin mali-idarî mekanizmaları arasında aracılık eden bir kurum niteliği taşıdığını göstermektedir (AE.SİBR 1/1, 12

Rebiülahir 1051/21 Temmuz 1641). Hüdâyî vakfı aynı zamanda kent içi mülkiyet piyasasında aktif bir aktör olup, 650 riyalı gurusluk yüksek meblağlı arsa alımı (ÜŞŞ, 229, 10a, 1072–1073/1661-1662) ve 390 riyalî gurusluk menzil satın alımı gibi girişimlerle portföyünü genişletmiş, böylece vakıf odaları ve mülkleri çevresinde yeni bir kentsel dokunun teşekkülüne katkıda bulunmuştur (ÜŞŞ, 229, s.7a, 16a, 20a, 28a, 29a, 1072–1073/1661-1662). Vakıf mülk ediniminden sonra bu menzilleri yeniden icâr ederek düzenli bir gelir döngüsü oluşturduğu da görülmektedir (ÜŞŞ, 229, s.16a, 1072–1073). Bu yoğun ekonomik faaliyet, Hüdâyî ailesinin vakıf yönetiminde aktif rol üstlendiğini gösterir, özellikle Aziz Mahmud Hüdâyî'nin kızı Fatma Hatun'un Bulgurlu karyesindeki öşür mukataası ve mahsulatın hukuki statüsünün kanunnameden müekkid emr-i şerif ile yeniden teyidini talep etmesi, vakfın gelir kaynaklarının aile üyeleri tarafından bizzat korunmakta olduğunu göstermektedir (HAT, 653/3, 29 Zihhicce 1050/11 Nisan 1641). Ayrıca Bulgurlu'da sanatkârların tekaliften muaf tutulduğuna dair berat kaydı, vakfın bu bölgeyi ekonomik olarak teşvik edilen özel bir üretim alanı hâline getirdiğini ortaya koyar (BOA, DH.MKT 2450/83, 1901; ŞD 810/29, 1905; ŞD 146/37, 1899). Hayrûnnisa Hatun'un tevliyet hakkının korunmasına ilişkin hukuki girişimleri ise vakfın kadın üyelerinin idarî süreçlerdeki ağırlığını ve vakfın yıllık gelir hacmini (5720 gurus) göstermesi bakımından dikkat çekicidir (C.EV 107/5317, 7 Muharrem 1124/9 Şubat 1712; AE.SAMD.III, 164/16082, 2 Safer 1125/28 Şubat 1713). Tüm bu belgeler birlikte değerlendirildiğinde, Hüdâyî vakfının XVII. yüzyıl Üsküdar'ında mülkiyet düzeni, ekonomik idare, ailevi temsil ve toplumsal koruma ağlarının kesişiminde faaliyet gösteren, kentleşme süreçlerini doğrudan etkileyen güçlü ve kurumsallaşmış bir vakıf modeli sunduğu açık şekilde anlaşılmaktadır.

Aziz Mahmud Hüdâyî Vakfı'nın vakfiye ve muhasebe kayıtları üzerinden yapılan analizi, klasik dönem Osmanlı vakıf sisteminin sufi ağlarla nasıl eklemlendiğini ve sürdürülebilir bir sosyo-dini merkez (*socio-religious hub*) modelini mali esneklik, sosyal kapsayıcılık ve kurumsal genişleme yoluyla kurduğunu göstermektedir.

İlk olarak, vakfın ekonomik sürdürülebilirliği, gelir kaynaklarının stratejik çeşitliliğine dayanmaktadır. 1019 (1610) ve 1031 (1621) tarihli vakfiye dökümleri, vakfın sadece Üsküdar'daki konut kira gelirlerine (*musakkafât*) bağımlı kalmadığını, Galata'daki ticari dükkânlar, Bülbül Deresi'ndeki bostan arazileri (*müstegallât*) ve işletilen nakdî sermaye ile dengeli bir portföy yönettiğini kanıtlamaktadır (VGMA, Defter no. 611, s. 183-185). 17. yüzyılın iktisadi dalgalanmaları ve yangın riskleri karşısında vakıf, gayrimenkul ve nakit dengesini gözeterek mali direncini korumuş, altyapı giderlerini kendi iç kaynaklarıyla finanse eden otonom bir yapı arz etmiştir (VGMA, Defter no. 18, s. 33).

İkinci olarak, vakfın sosyal yönü, Osmanlı toplumunun dikey katmanlarını yatay bir hayırseverlik düzleminde bütünleştirmiştir. Vakfiye şartlarına göre kurumsallaşan ta'amiye ve iâşe hizmetleri, Aziz Mahmud Hüdâyî Külliyesi'ni sadece bir tarikat merkezi olmaktan çıkarıp, fukarâ ve yolculara hizmet veren kamusal bir refah kurumuna dönüştürmüştür. Sultanların ve padişah kızlarının mülk bağışından, bir hayırsever olan Hadice Hanım'ın menzil vakfına kadar uzanan geniş bağışçı profili, vakfın cinsiyet ve statü farkı gözetmeksizin toplumun farklı kesimlerini sufi merkezli bir hayır ağında buluşturduğunu göstermektedir (VGMA, Defter no. 18, s. 1/Sıra: 9 Mükerrer).

Üçüncü ve son olarak, Hüdâyî Vakfı'nın genişleyen kurumsal mimarisi, mülhak vakıflar mekanizmasıyla statik kalmayıp büyüyen bir organizma olduğunu belgelemektedir. Vakfın ana çekirdeği oluştuktan sonra, tescillenen ek vakıflar ve

ilhaklar sayesinde, merkezdeki külliye ile çevre arasındaki bağlar tahkim edilmiştir. Özellikle müstakil vakıfların, örneğin mektep vakfı veya dervişlerin zikir için kurduğu küçük vakıflar, yönetiminin ana vakıf mütevellisine hasbî /ücretsiz olarak devredilmesi, parçalı hayırseverlik girişimlerini Hüdâyî'nin manevi ve idari şemsiyesi altında birleştirmiştir (VGMA, Defter Nr. 18, s. 1). Sonuç tahlilinde Aziz Mahmud Hüdâyî Vakfı, karizmatik bir şeyhin otoritesini kurumsal bir mirasa dönüştüren, ekonomik rasyonalite ile manevi hizmeti sentezleyen ve Üsküdar'ın kentsel kimliğini yüzyıllar boyunca şekillendiren, Osmanlı sivil toplumunun dirençli modellerinden birini temsil etmektedir.

3. Üsküdar'a Mekânsal Etkisi: Mahalleleri, Yollar, Su ve Ticaret

16. yüzyılın son çeyreğinde Aziz Mahmud Hüdâyî Külliyesi'nin inşası, Üsküdar'ın kentsel morfolojisinde sadece mimari değil, demografik ve topografik yapıyı da dönüştüren yapısal bir müdahaleyi temsil etmektedir. Bu dönüşüm süreci, mahallenin doğuşu, altyapı inşası/yol-su ağları ve kutsal topoğrafya olmak üzere üç ana eksenle kristalize olmuştur.

Külliye'nin en somut kentsel çıktısı, Şeyh Mahmud Efendi Mahallesi'nin idari ve sosyal bir ünite olarak teşekkülüdür. 1560 tarihli tahrir kayıtlarında yoğun iskânlı Salacak sahili ile iç kesimdeki banliyöler arasında boşluk veya Hamza Fakih Mahallesi'nin uzantısı olarak görülen bu topografik alan, külliye'nin çekim gücüyle iskâna açılmıştır (Bostan, 2018: 24; Akkaya, 2010: 82). 1604 tarihli şer'iyye sicilleri ve sonraki dönem tahrirleri, bölgenin artık müstakil bir mahalle kimliği kazandığını belgelemektedir (ÜŞS, Defter Nr.109, s.99a, 62b, 1012/1604). Bu yeni yerleşim dokusu, vakfın hizmet kadrosunu ve Celvetî dervişanını barındıran, vakıf temelli mahalle olarak tanımlanan modelin tipik bir örneğidir (Öztaner, 2024: 155-160). Mahalle, sadece konutlardan ibaret olmayıp, türbe ziyaretçilerine hizmet veren küçük ölçekli ticari birimlerle dükkânlar desteklenen canlı bir sosyo-ekonomik mikro-kozmos halini almıştır.

Külliye'nin topografik konumu, Üsküdar'ın dik yamaçlarında güç bir mühendislik ve peyzaj düzenlemesini zorunlu kılmıştır. Yapı kompleksinin teraslandırma yöntemiyle araziye oturtulması, Salacak sahili ile Sultantepe sırtlarını birbirine bağlayan dikey sirkülasyon ağlarını ve merdivenli yol sistemlerini ortaya çıkarmıştır (Öztaner, 2024: 112). Tarihsel haritalarda ve İ.H. Konyalı'nın analizlerinde görüldüğü üzere, bugün Aziz Mahmud Efendi Sokağı olarak bilinen aks, liman ve çarşı bölgesini doğrudan tekke avlusuyla irtibatlandıran ana arter işlevi görmüştür. Bu mekânsal düzenleme, kentsel hareketliliği seküler ticaret merkezinden manevi çekim merkezine doğru yeniden yönlendirmiş; tekkeyi günlük yaşamın güzergâhına dahil etmiştir (Konyalı, 1976: C.1; Akkaya, 2010: 125).

Daha geniş bir perspektifte Aziz Mahmud Hüdâyî Külliyesi, Üsküdar'daki axis of piety/kutsal aksi tamamlayan stratejik bir merkezdir. İskeledeki Mihrimah Sultan Külliyesi'nden başlayıp, Aziz Mahmud Hüdâyî Âsitânesi üzerinden iç kesimdeki Atik Valide Külliyesi'ne uzanan bu hat, hanedan kadınlarının baniliği ile sufi otoritesini mekânsal düzlemde birleştirmiştir (Arcak, 2004: 88; Öztaner, 2024: 35). Bu eksen üzerindeki dinî yapılar, birbirlerinin ziyaretçi trafiğini besleyen bir ziyaretgâh ağı oluşturmuştur. Sonuç olarak Aziz Mahmud Hüdâyî Külliyesi, bir sosyal merkez ve ibadet alanı olarak işlev görerek, çevresindeki mahalleyi Üsküdar'ın kutsal topoğrafyasının ayrılmaz bir parçasına dönüştürmüştür.

Şehir, salt taştan ve topraktan ibaret fiziki bir yığın değil, tarihsel süreç içerisinde katmanlaşan toplumsal ilişkilerin, iktisadi döngülerin ve teolojik kabullerin mekân

üzerinde kristalize olmuş halidir. Henri Lefebvre'in mekânın üretimi kavramı, Hüdayî Külliyesi'nin Üsküdar dokusundaki etkisini algılanan/spatial practice, tasarlanan/representations of space ve yaşanan mekân/spaces of representation şeması üzerinden değerlendirmeye imkân tanır. Lefebvre'ye göre toplumsal mekân, gündelik pratiklerin sürekliliği içinde toplumun kendi mekânını yavaş yavaş salgıladığı bir üretim sürecidir, yollar, geçitler, dini yapılar ve dolaşım örüntüleri, maddi uzamın bu mekânsal pratik içinde biçimlenir (Lefebvre, 1991, 33–39). Hüdayî Külliyesi tam da bu düzeyde, iskeleden Doğancılar ve Sultantepe'ye çıkan yamaç yollarının merkezinde bir çekirdek olarak, ibadet ve hareket mekânını yeniden örgütler. Vakfiye ile tarif edilen cami–zaviye–imaret bütünü ise, Lefebvre'in tasarlanan mekân dediği, ulema, şeyh, mimar ve bürokratların zihninde kurulan normatif/kavramsal Üsküdar tasavvurunun somutlaşmış halidir (Lefebvre, 1991, 38–42). Aynı külliye, dervişlerin zikir halkaları, ziyaretçilerin türbe etrafındaki dolaşımları, halkın su yolunu ve aşhaneyi kullanım biçimleri üzerinden yaşanan mekân da simgesel bir yoğunluk kazanır. Böylece yamaçtaki vakıf mahallesi, Lefebvre'in ifadesiyle, soyut planlama mantığı ile gündelik hayatın çok boyutlu deneyimi arasındaki gerilimde üretilen bir toplumsal mekâna dönüşür (Lefebvre, 1991, 26, 39–40). Bu çerçevede Hüdayî Külliyesi, Üsküdar'ın sadece fiziksel boşluğunu dolduran bir külliye değil, kentsel dokuda yeni bir algılanan–tasarlanan–yaşanan mekân bileşimi üreterek, Üsküdar'ın bütün hac ve ticaret güzergâhlarını yeniden belirleyen bir mekânsal üretim odağı olarak anlaşılabilir.

Üsküdar'ın kentsel gelişimini belirleyen en temel etken, şüphesiz ki coğrafi konumunun ona yüklediği başlangıç noktası olma vasfıdır. Nefs-i İstanbul'un tam karşısında konumlanması, Üsküdar'ı Anadolu, Suriye ve Hicaz'a uzanan devasa yol ağının sıfır noktası haline getirmiştir. Üsküdar iskelesinden tarihsel olarak üç ana yol aksı çıkmaktaydı: Marmara kıyısını izleyerek güneyde Harem'e ve daha doğuda Kadıköy tarafına uzanan sahil yolu; doğuda yokuş yukarı Doğancılar ve Sultantepe sırtlarına tırmanan ve buradan Anadolu içlerine bağlanan yol; bir diğeri ise kuzeyde sahil boyunca Kuzguncuk–Beykoz hattına uzanan Boğaz yolu (Bostan, 2012, 246–248; Akkaya, 2010, 36–38). Bu durum, kentin yerleşim dokusunun, kıyıya paralel değil, kıyıdan iç kesimlere, yani doğuya doğru uzanan ana arterler boyunca gelişmesine neden olmuştur. Mihrimah Sultan'ın iskeleye hâkim külliyesi ile Nurbanu Sultan'ın Atik Valide Külliyesi tam da bu aksların kesişme noktalarına yerleştirilerek sahil ve yamaç hattını belirlemiş, Üsküdar'ın vadi tabanından tepelere doğru büyümesinde belirleyici olmuştur (Bostan, 2012, 246–247; Arcak, 2004, 63–65).

17. yüzyılın başlarında, Celvetiyye tarikatının piri Aziz Mahmud Hüdayî (1541-1628) tarafından kurulan külliye, Üsküdar'ın kentsel gelişiminde bir dönüm noktasıdır. Külliye'nin Üsküdar'ın yamaçlarında hem Boğaziçi'ne hem de Sarayburnu'na hâkim bir noktada inşa edilmesi, tesadüfi değildir. Bu konumlanış, Evliya Çelebi'nin deyişiyle, Hüdayî'nin “iki denizin ve iki karanın sultanı” olarak algılanan manevi iktidarının mekânsal tezahürüdür (Evliya Çelebi, 1314-I, 419). Hüdayî'nin külliyesi, iskeleden Doğancılar–Sultantepe platosuna çıkan dik yokuşu, sahil yoluyla kesiştiren ara yolların resmîyet kazanmasını ve bakımını teşvik eden yeni bir uğrak noktası hâline gelmiştir. Bu süreç, Hanım Sultan/Valide Sultan külliyesi merkezli ortaya çıkan “vakıf mahallesi / ma'mûre” modelinin, tasavvufî bir merkez etrafında yeniden üretilmiş bir versiyonudur (Arcak, 2004, 70–73).

Bu ulaşım ağını küçük ölçekli dinî ve hidrolik yapılar da örmüştür. İstanbul literatürü, açık hava ibadet alanı olan namazgâhların çoğunlukla şehir dışı yollar, yamaç geçitleri ve menzil noktaları üzerinde, yanında bir veya birkaç çeşme ile birlikte

kurgulandığını gösterir (Özdamar, 2016, 23–27; Tanışık, 1943, 55–57). Hüdâyî Külliyesi'nin köşe çeşmesi, 18. yüzyılda biraz daha güneyde inşa edilen Ayazma Sebili ve Mihrimah Sultan ile Atik Valide su yollarının beslediği diğer çeşme ve sebillerle birlikte, yamaç boyunca kesintisiz bir su ağı meydana getirmiştir (Bostan, 2012, 246–248; Tanışık, 1943, 78–82). Bu ağın bakımı ve güçlendirilmesi, hem vakıf hamamının ve çeşmelerin işletilmesi hem de sahilden tepeye tırmanan yaya ve hayvan trafiğinin ihtiyaçlarının karşılanması açısından vazgeçilmezdi; dolayısıyla Hüdâyî Vakfı, su kemerleri ve mahalle içi kanalların korunmasına doğrudan bir ekonomik motivasyon eklemiş görünmektedir (VGMA, Defter Nr. 18, s.33; TS.MA.d, Defter Nr. 7518, 19 Zilkade 1211/16 Mayıs 1797; İ.MVL., 450/20094, 14 Muharrem 1278/22 Temmuz 1861).

Aziz Mahmud Hüdâyî Vakfı ve külliyesi, sosyal yardımlaşma işlevi gören bir hayratın ötesinde üretim ve ticaret mekanizmalarıyla desteklenen sürdürülebilir bir iktisadi teşekküldür. Külliye bünyesindeki hamam ve fırınlar, vakfın temel akar unsurlarını oluşturmaktadır. Üsküdar kıyı kesimindeki dükkanlar ve kayıkhanesi ile vakfın ilişkisi kurularak sivil nüfus bölgeye çekilmiş, böylece gündelik pratikler ile manevi ritüeller arasındaki sınırlar geçirgenleşerek tekke-çarşı bütünleşmesi sağlanmıştır (Yılmaz, 2011). Benzer şekilde, imaretin iâşesini sağlayan fırının dışarıya da satış yapması, vakıf ekonomisinin mahalle ölçeğinde ticari bir döngü yarattığını gösterir. Vakfiye kayıtları, cami çevresi veya Salacak iskelesi civarında konumlanan dükkânların varlığına işaret ederek, vakfın gayrimenkul portföyünün genişliğini doğrulamaktadır. 18. yüzyıla gelindiğinde, Yeni Valide Külliyesi (1708) ve arastasının inşasıyla Üsküdar'ın ticari aksı liman meydanına doğru genişlemiş, Hüdâyî Vakfı da bu yeni ticari ağa entegre olmuştur. Gülnuş Emetullah Sultan tarafından inşa ettirilen bu yeni külliye, arastası ve bedesten aksını tamamlayan dükkânlarıyla ticaretin liman meydanına doğru genişlemesini sağlamıştır. Dikkat çekici bir husus olarak, bu yeni külliyenin yer seçiminde Hüdâyî Külliyesi'nin manevi çekim alanı etkili olmuştur. Gülnuş Sultan'ın kabrinin, Aziz Mahmud Hüdâyî'nin halifelerinden Celveti şeyhi Divitçizâde'ye yakın olma arzusunu ortaya koymaktadır. Bu durum, Hüdâyî Külliyesi'nin etki alanının 18. yüzyılda sadece iktisadi değil, yeni Valide Sultan yapılarının konumlanışını belirleyecek kadar güçlü bir manevi referans noktası olduğunu kanıtlar (Özgüleş, 2017, 309-310).

Aziz Mahmud Hüdâyî Külliyesi, ek yapılar ve sosyal donatılarla Üsküdar'ın kentsel peyzajını dönüştürmüş, Salacak ve Doğancılar gibi mevcut yerleşimleri birbirine bağlayan bir çekim merkezi oluşturmuştur. Mimari açıdan bakıldığında, Hüdâyî Külliyesi Üsküdar'ın silüetine yeni bir sembol ekledi. Külliye'nin mekânsal etkisini eş merkezli halkalar halinde düşünmek mümkündür. En içte birinci halka, tekkenin kendi duvarları içindeki alan, cami, türbe, dergâh yapıları ve hazine/bahçe idi. Burası doğrudan doğruya vakıf hizmetlerinin icra mekânı olup manevî merkez konumundaydı. İkinci halka, tekke etrafında gelişen mahalle ile gündelik hayat yapılarıydı. Derviş hücreleri, vakıf konutları, mahalle, çeşmeler, hamam, fırın ve dükkânlar bu halkada yer alarak külliye'nin beslenmesini sağlıyordu. Üçüncü halka ise külliye'ye ulaşımı sağlayan yollar-su yolları, patikalar ve Üsküdar genelindeki ekonomik-sivil bağlantılardı. Bu en dış halkada, vakfın diğer semtlerdeki mülkleri, pazaryerleriyle etkileşim ve Boğaz ulaşımı gibi geniş ölçekli unsurlar bulunuyordu. Üç halkanın tümü, Hüdâyî Vakfı'nın işleyişinden derinden etkilenmişti ve aynı zamanda onun sürekliliğine hizmet ediyordu.

Sonuç

Erken modern dönem Üsküdar'ının kentsel ve sosyo-ekonomik dönüşümünde Aziz Mahmud Hüdâyî Külliyesi'nin rolünü irdeleyen bu çalışma, vakfiye kayıtları, tahrir defterleri ve şer'iyye sicilleri çerçevesinde temellendirilmiştir. Elde edilen bulgular, Aziz Mahmud Hüdâyî Vakfı'nın âsitâne niteliğinde bir tarikat merkezi olmanın ötesinde kentsel büyümeyi tetikleyen, yöneten ve finanse eden bir şehir kurucu aktör olarak işlev gördüğünü ortaya koymaktadır. 16. yüzyılın sonu ile 18. yüzyıl arasında gerçekleşen bu süreç, Osmanlı şehircilik tarihinde sıkça rastlanan hanedan merkezli imar faaliyetlerinden farklı olarak, sivil bir manevi otoritenin mekânsal organizasyondaki belirleyiciliğini örneklemesi bakımından özgündür. Çalışmanın ortaya koyduğu en temel sonuç, Aziz Mahmud Hüdâyî Külliyesi'nin Üsküdar topografyasında stratejik bir geçiş bölgesi işlevi görerek kentsel bütünleşmeyi sağladığıdır. Külliye, sahil şeridindeki Mihrimah Sultan ve iç kesimlerdeki Atik Valide Sultan külliyesi arasında kalan ve o döneme dek seyrek iskanlı olan yamaç bölgesini şenlendirerek bir *ma'mûre* haline getirmiştir. Bu müdahale, Üsküdar'ın liman-çarşı ve yukarı mahallelere bölünmüş parçalı kentsel dokusunu birbirine bağlamış, dik yamaçlar üzerine kurulan teraslamalar, su yolları ve merdivenli sokak ağlarıyla bölgeyi erişilebilir ve yaşanabilir bir mahalleye, Mahmud Efendi Mahallesi'ne dönüştürmüştür. Dolayısıyla vakıf, sadece binalar inşa etmemiş, aynı zamanda kentsel sirkülasyonu ve altyapıyı da yeniden tanımlamıştır. Vakfın mali yapısı üzerine yapılan analizler, külliyeinin sürdürülebilirliğinin ekonomik rasyonalite ile sağlandığını göstermektedir. Vakfın akarâtının, hamam, fırın, dükkânlar, kırsal araziler ve para/nukud vakıfları arasında dengeli bir şekilde çeşitlendirilmesi, kurumu 17. yüzyılın iktisadi dalgalanmalarına karşı korumuştur. Özellikle hamam ve fırın gibi işletmeler, bir yandan vakfa düzenli nakit akışı sağlarken, diğer yandan bölgeye sivil nüfusu çekerek tekke-çarşı bütünleşmesini sağlamış, manevi ritüeller ile gündelik iktisadi hayatın iç içe geçtiği hibrit bir kamusal alan yaratmıştır. Bu yapı, Hüdâyî Vakfı'nı yardım dağıtan statik bir kurum olmaktan çıkarıp, yerel ekonomiyi canlandıran dinamik bir iktisadi teşekküle dönüştürmüştür. Bütün bu ticari ve sosyal hareketlilik, Aziz Mahmud Hüdâyî Külliyesi'nin Üsküdar'ın kentsel peyzajını yeniden şekillendirmesine yol açtı. Tekkenin 16. yüzyıl sonunda inşa edilmesiyle birlikte Salacak ile Doğancılar arasındaki kayalık ara bölge imar edilerek şehrin dokusuna katıldı. Külliye ve etrafına eklenen hamam, çeşme, aşevi, fırın, mektep gibi yapılarla bu saha, adeta küçük bir şehir çekirdeği haline geldi. Hüdâyî Külliyesi'nin Üsküdar'ın manevi merkeziliğini/*spiritual centrality* tahkim ettiği ve kentin kimliğini Belde-i Evliya statüsüne yükselttiği görülmüştür. Celvetiyye tarikatının âsitânesi olarak işlev gören yapı, İstanbul'un sur içi sınırlarını aşarak Rumeli ve Anadolu'ya trans-lokal bir sufi ağının yönetim merkezi olmuştur. Padişahların ve halkın katılımıyla icra edilen ritüeller, kandil kutlamaları Üsküdar'ın zaman-mekân ritmini belirlemiş; kenti salt bir lojistik terminal olmaktan çıkarıp, imparatorluğun kutsal coğrafyasının vazgeçilmez bir durağı haline getirmiştir. Vakfın geniş bağışçı ağı ve sosyal yardımlaşma pratikleri, toplumsal tabakalaşmayı dikey ve yatay düzlemde kesen kapsayıcı bir ahlaki ekonomi üretmiştir. Aziz Mahmud Hüdâyî Külliyesi örneği, Osmanlı şehir dokusunun şekillenmesinde Sufi mekanizmasının kentsel planlamanın asli bir unsuru olduğunu kanıtlamaktadır. Karizmatik bir şeyhin manevi sermayesi, vakıf hukuku aracılığıyla kurumsallaşarak kalıcı bir kentsel ve sosyal sermayeye dönüşmüştür. Külliye, mimari silüeti, yarattığı mahalle dokusu, finanse ettiği altyapı hizmetleri ve kurduğu sosyal ağlarla Üsküdar'ı İstanbul'un banliyösü olmaktan çıkarıp, kendi kendine yeten, kimlikli ve merkezî bir Osmanlı kentine dönüştüren tarihsel sürecin itici gücü olmuştur.

Kaynaklar

Arşivler

1. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

- Mühimme Defteri (A.DVNSMHM.d.), 110/2630, 10 Şaban 110/11 Şubat 1699.
 A.DVNSMHM.d., 111/1306, 20 Safer 1112/6 Ağustos 1700.
 Ali Emîrî, Sultan III. Ahmed (AE.SAMD.III), 164/16082, 2 Safer 1125/28 Şubat 1713.
 AE.SAMD.III, 191/18426, 2 Zilkade 1131/16 Eylül 1719.
 Ali Emîrî, Sultan I. Mahmud (AE.SMHD.I.), 130/9541, 22 Cemaziyelevvel 1165/7 Nisan 1752.
 AE.SMHD.I., 130/9542, 22 Cemaziyelevvel 1165/7 Nisan 1752.
 Ali Emîrî, Sultan III. Mustafa (AE.SMST.III), 160/12610, 3 Cemaziyelahir 1181/27 Ekim 1767.
 Ali Emîrî, Sultan İbrahim (AE.SİBR), 1/1, 12 Rebiülahir 1051/21 Temmuz 1641
 Cevdet-Evkaf (C.EV.), 135/6739, 2 Recep 1178/26 Aralık 1764.
 C.EV 107/5317, 7 Muharrem 1124/9 Şubat 1712.
 C.EV., 305/15541, 17 Şevval 1229/2 Ekim 1814.
 C.EV., 401/20301, 20 Cemadiyelevvel 1201/10 Mart 1787.
 C.EV., 577/29101, 29 Safer 1125/27 Mart 1713.
 C.EV., 603/30414, 2 Cemaziyelahir 1177/8 Aralık 1763.
 Dahiliye Mektubî (DH.MKT.), 2450/83, 19 Şevval 1318/9 Şubat 1901.
 Evkaf Defteri (EV.d.), Defter Nr. 14381, 11 Recep 1267/12 Mayıs 1851.
 Hatt-ı Hümayun (HAT), 653/3, 29 Zihhicce 1050/11 Nisan 1641.
 İrade Meclis-i Vâlâ (İ.MVL.), 450/20094, 14 Muharrem 1278/22 Temmuz 1861.
 Maliyeden Müdevver Defter (MAD.d.), Defter Nr. 5650, 1 Muharrem 1092/21 Ocak 1681.
 MAD.d., Defter Nr. 15849, 15 Cemaziyelahir 1092/2 Temmuz 1681.
 MAD.d., Defter Nr. 9892, 13 Cemaziyelahir 1116/13 Ekim 1704.
 Şura-yı Devlet (ŞD), 146/37, 22 Muharrem 1317/2 Haziran 1899.
 ŞD, 810/29, 18 Muharrem 1323/25 Mart 1905.
 Tapu Tahrir Defteri (TT.d.), nr. 436, Kocaeli livası, nefis-i Üsküdar kısımları, s. 378–393.
 Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defter (TS.MA.d.), Defter Nr. 7518, 19 Zilkade 1211/16 Mayıs 1797.

- Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrak (TS.MA.e.), 707/101, 8 Zilkade 1187/21 Ocak 1774
 TS.MA.e., 792/103, 8 Şaban 1187/25 Ekim 1773.

2. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

- VGMA, Müstakil Vakfiye Defterleri, Nr. 18.
 26 Numaralı Mücedded Anadolu Vakfiyesi Defteri, Nr. 611.
 Müstakil Hazine Defteri, Mühlakat-ı Hüdâyî, Defter Nr. 26, 1180-1250/1767-1835.
 VGMA, Defter No: 733, Sayfa: 142-145, Sıra: 121.
 VGMA, Defter No: 743, Sayfa: 312-315, Sıra: 286.
 VGMA, Defter No: 741, Sayfa: 351-356.
 VGMA, Defter No: 624, Sayfa: 195, Sıra: 139-140.
 VGMA, Defter No: 596.
 VGMA, Defter no. 1426, s. 1-5.

3. Şeriye Sicilleri

- Üsküdar Şer'iyye Sicilleri/ÜŞS, Nr. 46, 983–986/1575-1578.
 ÜŞS, Nr. 76, 997–998/1589-1590.

ÜŞŞ, Nr. 15, 954-958/1547-1551.

ÜŞŞ, Nr. 109, 62b.6, Ramazan 1012/Şubat 1604.

ÜŞŞ, Nr. 229, 1072-1073/1661-1662.

3. Telif-Tetkik Eserler

Akkaya, Mustafa. *XVII. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Üsküdar*. Doktora tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010.

Altınyıldız, Nur. "The Architectural Heritage of Istanbul and the Ideology of Preservation". *Muqarnas* 24/1 (2007), 281-305.

Arcak, Sinem. *Üsküdar as the Site for the Mosque Complexes of Royal Women in the Sixteenth Century*. Yüksek Lisans Tezi, Sabancı Üniversitesi, 2004.

Arslan, Mine. *Kanuni Döneminde Üsküdar'ın Kentsel Gelişimi ve Demografisi (1520-1566)*. İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.

Baer, Gabriel. "The Waqf as a Prop for the Social System (16th-20th Centuries)". *Islamic Law and Society* 4/3 (1997), 264-297.

Baer, Marc David. *Honored by the Glory of Islam: Conversion and Conquest in Ottoman Europe*. New York: Oxford University Press, 2008.

Barkan, Ömer Lütfi, "The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East", *International Journal of Middle East Studies*, 6/1, 1975, 3-28.

Barkan, Ömer Lütfi, Ekrem Hakkı Ayverdi. *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546) Tarihli*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1970.

Barnes, John Robert. *An Introduction to Religious Foundations in the Ottoman Empire*. Leiden: Brill, 1986.

Bostan, Hanefi. "Üsküdar'ın Sınırları ve Demografisi (XV-XIX. Yüzyıl)." *Üsküdar Sempozyumu IX Bildiriler (19-21 Ekim 2018)*, c. 1, 117-157. İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2019.

Bostan, M. Hanefi. "Üsküdar." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 42. İstanbul: TDV Yayınları, 2012, 364-368.

Bostan, M. Hanefi. "XV.-XVII. Yüzyıllarda Üsküdar Nahiyesi Köylerinde Sosyal ve İktisadi Hayat." *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VI (6-9 Kasım 2008) Bildiriler*, C. II, 365-402. İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2009.

Cerasi, Maurice M. *Osmanlı Kenti: Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999.

Curry, John J. *The Transformation of Muslim Mystical Thought in the Ottoman Empire: The Rise of the Halveti Order, 1350-1650*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2010.

Çiftçi, Yasemin, "XVI. Yüzyıl Osmanlı İstanbul Gayrimenkul Fiyat Serisi: İstanbul Kadı Sicilleri Işığında", *Journal of Life Economics*, 5/1, 2018, 59-82.

Çizakça, Murat. *A History of Philanthropic Foundations: The Islamic World from the Seventh Century to the Present*. Leiden: Brill, 2000.

Dalgıç, Gülay ve Esin Benian. "Değişmeyen Mimarileri-Değişen Rollerile XXI. Yüzyılda Üsküdar Külliyelerine Bakış." *Üsküdar Sempozyumu IV*, c. 1. İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2006, 73-88.

Erarslan, Alev. "Mimar Sinan Era Kulliyes in the Ottoman Urban Landscape". *Belleten* 84/299 (2020), 75-104.

Erzincan, Tuğba. "Rum Mehmed Paşa Külliyesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Cilt 35. İstanbul: TDV Yayınları, 2008, 226-227.

Evliya Çelebi. *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, Haz. Seyit Ali Kahraman. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011.

- Faroqhi, Suraiya. *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia: Trade, Crafts, and Food Production in an Urban Setting*, Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- Goodwin, Godfrey. *A History of Ottoman Architecture*. London: Thames and Hudson, 1971.
- Güler, Nuray. *16. Yüzyılda Üsküdar'da Gülfem Hatun Mahallesi (1540-1600)*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2008.
- Güner Zülfikar, F. Cangüzel. "Religious Practice and Social Services in an Ottoman Sufi Waqf Foundation". *Journal of Sufi Studies* 11/2 (2022), 181-207.
- Güneş, Ahmet. "16. ve 17. Yüzyıllarda Üsküdar'ın Mahalleleri ve Nüfusu". *Üsküdar Sempozyumu I: 23-25 Mayıs 2003 Bildiriler*, c. 1, 42-56. İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2004.
- Haskan, Mehmet Nermi. *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*. 3 cilt. İstanbul: Üsküdar Belediyesi Kültür Yayınları, 2001.
- Hoexter, Miriam. "Waqf Studies in the Twentieth Century: The State of the Art". *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 41/4 (1998), 474-495.
- Hofer, Nathan. "Endowments for Şūfis and Their Institutions". *Sufi Institutions*. ed. Alexandre Papas. Leiden: Brill, 2021, 58-80.
- İnalçık, Halil. *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600*, London: Weidenfeld & Nicolson, 1973.
- Kafesçioğlu, Çiğdem. *Constantinopolis/Istanbul: Cultural Encounter, Imperial Vision, and the Construction of the Ottoman Capital*. University Park: Penn State Press, 2009.
- Karabacak, Fatma. *1640-1650 Yıllarında Üsküdar'da Kurulan Vakıflar*. Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2023.
- Kaynak, Raşan. *XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Üsküdar'da Sosyal ve Ekonomik Hayat (Şer'iyye Sicillerine Göre)*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
- Konyalı, İbrahim Hakkı. *Âbideleri ve Kitâbeleriyle Üsküdar Tarihi*. İstanbul: Türkiye Yeşilay Cemiyeti, 1976.
- Kuban, Doğan. *Osmanlı Mimarisi*. İstanbul: YEM Yayınları, 2007.
- Kuran, Aptullah. *The Mosque in Early Ottoman Architecture*. Chicago-London: The University of Chicago Press, 1968.
- Lefebvre, Henri. *Production of Space*. Cambridge: Blackwell, 1991.
- Leslie Peirce, *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*, New York: Oxford University Press, 1993.
- Lifchez, Raymond. *The Dervish Lodge: Architecture, Art, and Sufism in Ottoman Turkey*. Berkeley: University of California Press, 1992.
- Necipoğlu, Gülru. *The Age of Sinan: Architectural Culture in the Ottoman Empire*. London: Reaktion Books, 2005.
- Necipoğlu-Kafadar, Gülru. "The Süleymaniye Complex in Istanbul: An Interpretation". *Muarnas* 3 (1985), 92-117.
- Orman, İsmail. "Mihrimah Sultan Külliyesi (Üsküdar)." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 30. İstanbul: TDV Yayınları, 2005, 40-42.
- Övüç, Erkan. "Bir Osmanlı Sokağının Tasavvuf Merkezli Tahlili: Üsküdar İnadiye Caddesi Örneği." Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2007.
- Özcan, Serpil. "XIX. Yüzyıl İstanbul Tekkeleri ve Mekânsal Konumlanışları." Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2020.
- Özgüleş, Muzaffer. Üsküdar Yeni Valide Külliyesi'nin Bilinmeyen Yönleri. C. Yılmaz (Ed.), *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu IX: 11-13 Kasım 2016 Bildiriler* (Cilt 3, ss. 307-324). İstanbul: Üsküdar Belediyesi Yayınları, 2017.

- Öztaner, Emine. *Nurbanu Sultan's "Waqf Neighborhood" in Üsküdar: Constructing, Populating and Governing Ma'mûre (16th and 17th Centuries)*. Doktora Tezi, Koç Üniversitesi, 2024.
- Pamuk, Şevket. "Prices in the Ottoman Empire, 1469–1914." *International Journal of Middle East Studies* 36/3 (2004), 451–468.
- Pamuk, Şevket. *A Monetary History of the Ottoman Empire*. New York: Cambridge University Press, 2000.
- Singer, Amy. *Constructing Ottoman Beneficence: An Imperial Soup Kitchen in Jerusalem*. Albany: State University of New York Press, 2002.
- Tanman, M. Baha. "Aziz Mahmud Hüdâyî Külliyesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Cilt 4. İstanbul: TDV Yayınları, 1991, s. 340-343.
- Tansel, Fevziye Abdullah. "Seyyid Aziz Mahmud Hüdâyî". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1-4 (Temmuz 1967), 1-42.
- Ülken, Hilmi Ziya. "Vakıf Sistemi ve Türk Şehirciliği." *Vakıflar Dergisi* 9 (1971): 13-37.
- Watenpaugh, Heghnar Zeitlian. *The Image of an Ottoman City: Imperial Architecture and Urban Experience in Aleppo in the 16th and 17th Centuries*. Leiden: Brill, 2004.
- Wolper, Ethel Sara. *Cities and Saints: Sufism and the Transformation of Urban Space in Medieval Anatolia*. University Park, PA: The Pennsylvania State University Press, 2003.
- Yediyıldız, Bahaeddin. "Vakıf Müessesesinin XIX. Asır Türk Toplumundaki Rolü". *Osmanlı Araştırmaları* 3 (1982), 1-42.
- Yediyıldız, Bahaeddin. *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi: Bir Sosyal Tarih İncelemesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003.
- Yerasimos, Stephanos. "Osmanlı İstanbulu'nun Kuruluşu", *Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı Uluslarüstü Bir Miras*, ed. Nur Akın vd., İstanbul: YEM Yayınları, 1998.
- Yılmaz, Hasan Kamil. "Aziz Mahmud Hüdâyî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Cilt 4. İstanbul: TDV Yayınları, 1991, s. 338-340.
- Yılmaz, Hasan Kamil. *Azîz Mahmud Hüdâyî*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2021.
- Zülfikar, F. Cangüzel. *Aziz Mahmud Hüdâyi Külliyesi'nin Kuruluşu ve İlk Yüzyılı*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999.

Extended Abstract

This study examines the institutional, economic, and socio-religious dynamics of the Aziz Mahmud Hüdâyî Vakfı in early modern Üsküdar, situating the foundation within the multilayered landscape of Ottoman urban governance, property regimes, and familial authority structures between the late sixteenth and seventeenth centuries. Drawing exclusively on archival documentation—including imperial decrees, mühimme records, şer'îye sicilleri, and vakfiye-related correspondences—the article reassesses the position of the Hüdâyî family and its vakıf as a decisive actor in the spatial, economic, and administrative formation of Üsküdar. Rather than interpreting the institution merely as a conduit for religious and charitable functions, the study argues that the vakıf operated as a semi-autonomous urban institution whose influence extended into property management, revenue extraction, inter-household patronage, and the regulation of economic flows in both rural and peri-urban zones, particularly in the economically strategic Bulgurlu region.

The analysis reveals that the vakıf's legal and economic authority rested upon a robust relationship with the central state, codified through defter-i hakânî registrations and reinforced by repeated imperial interventions protecting vakıf property from encroachment. A set of documents concerning the Midilli estate demonstrates the central authority's readiness to uphold vakıf rights against local interference, confirming the vakıf's embeddedness in the imperial property regime. Such interventions indicate that Hüdâyî's foundation was not treated as a peripheral religious establishment but as a recognized legal-fiscal actor whose assets were guaranteed under the highest level of imperial adjudication.

The study further highlights the vakıf's participation in broader administrative and fiscal processes of the empire. The assignment of daily stipends to scholars associated with the vakıf through provincial mukataa revenues illustrates a reciprocal pattern of socio-fiscal negotiation, whereby the state acknowledged the vakıf's capacity to serve as an extension of imperial welfare structures. This relationship underscores the vakıf's role as a localized administrative intermediary—bridging spiritual authority, social mobility, and bureaucratic need.

A second major finding involves the vakıf's strategic use of real estate acquisition as a mechanism of urban intervention. Şer'iyye sicilleri from Üsküdar reveal substantial land and residential purchases by vakıf representatives, often at remarkably high prices, followed by the structured leasing of these units to generate sustainable revenue streams. The spatial clustering of "vakıf odaları" within residential quarters suggests that the Hüdâyî Vakfı actively shaped neighborhood morphology and exercised sustained control over micro-urban development. This form of controlled urban expansion aligns with a broader Ottoman pattern in which powerful family-run vakıfs constituted essential building blocks of neighborhood identity and socioeconomic cohesion.

One of the study's most significant contributions is its examination of female agency in vakıf governance. Archival petitions authored by Fatma Hatun and Hayrün-nisa Hatun, daughters of Aziz Mahmud Hüdâyî, provide rare insight into women's participation in vakıf management. These documents demonstrate their involvement in protecting mukataa revenues, securing imperial confirmations, managing vakıf expenditures, and ensuring the continuity of tevliyet rights. The active presence of women in these processes complicates prevailing narratives about gendered economic authority in the early modern Ottoman context and underscores the familial character of the Hüdâyî institution.

Additionally, the Bulgurlu karyesi emerges as a focal point of vakıf-driven economic regulation. Documents recording tax exemptions for craftsmen and the reconfirmation of öşür rights indicate that the vakıf deliberately fostered a protected, incentive-based production zone. This micro-regional intervention not only amplified the vakıf's revenue portfolio but also reinforced its broader social authority in the hinterland of Üsküdar.

Taken together, the archival evidence positions the Hüdâyî Vakfı as a central agent in the making of early modern Üsküdar—an institution negotiating between imperial law, local economies, household strategies, and urban space. Far from a passive religious endowment, it functioned as a dynamic and structurally embedded actor whose operations illuminate key patterns of Ottoman provincial administration, family-based institutional continuity, and urban transformation in the seventeenth century. The article ultimately frames the Hüdâyî Vakfı as a paradigmatic example of how Ottoman vakıfs could operate simultaneously as legal, economic, and socio-political institutions, shaping the lived environment of the imperial capital's Asian shore.